”Missbrukad Kvinnokraft” och ”Naturenliga arbetsområden för Kvinnan”. Tvenne föredrag

Bokutgåva

Albert Bonniers förlag, Stockholm 1896.
“Missbrukad kvinnokraft.“

Kvinnans historia är kärlek.

Pontus Wikner.

I.

En hvar vet, att den så kallade kvinnofrågan är frågan om att på alla områden frigöra de kvinnliga krafterna. I detta syfte hafva kvinnosakens förkämpar med full rätt framhållit de många fall, där kvinnokraften varit missbrukad genom att vara obrukad. Man har yrkat, att hvarken lag eller sed skulle stänga vägen till ett enda fält, där kvinnan ville pröfva sin förmåga. Man har påpekat alla de missbruk, dem kvinnorna själfva, männen och samhället öfvat med den kvinnliga hängifvenheten, genom orimliga pliktbegrepp å kvinnornas, orimliga kraf å männens och orimliga lagar å samhällets sida.

Inga af alla dessa missbruk behöfva således nu mera framhållas – lika litet som den art af missbrukad kvinnokraft, för hvilken de manliga diktarna, allt sedan Homeros’ dagar, haft en skarp blick.

Lika litet behöfver man framhålla, huru rik på framgång kvinnoemancipationen varit. Såväl ideelt som materielt har kvinnosaken gått från seger till seger. Krafven på rätten till full individuell utveckling och full laglig likställighet med mannen, liksom på full arbetsfrihet, har åt kvinnan öppnat den ena banan efter den andra, vunnit den ena lagliga rätten efter den andra. Visserligen fattas ännu viktiga rättigheter, bland dem den mest oafvisliga, den gifta kvinnans myndighet öfver sin person, sin egendom och sina barn. Men ingen tänkande människa betviflar, att icke vid nästa sekelslut allt skall vara vunnet; att på alla rättsområden medborgarinna då skall betyda detsamma som medborgare; att hustrun skall vara likställd med mannen, modern med fadern. Allt detta ligger såväl i utvecklingens oafvisliga nödvändighet som i rättvisans och samhällets gemensamma intresse.

Men om också allt detta vinnes, så skall världen därför icke vara lyckligare; en långt mer tyngande trötthet än nu skall vid nästa sekelslut breda sig öfver sinnena, ifall det missbruk af kvinnokraft, som jag ämnar påpeka, har ökats i samma progression som hittills.

Detta missbruk kan kännetecknas så, att kvinnorna i främsta rummet satt in sina frigjorda krafter på områden, där de täflat med männen, men därunder till stor del försummat att utveckla och bruka sin djupaste kvinnliga egendomlighet.

Att kvinnorna skulle visa sig ifriga att taga examina och pröfva sina krafter på alla möjliga banor, när de en gång erhöllo frihet därtill, detta var alldeles naturligt. En af de frigjordes första ansatser är ofta att eftergöra, och utan rätten och möjligheten att missbruka friheten, lär man sig ej att bruka den. Det behöfdes dessutom att kvinnorna lade i dagen sin duglighet på de manliga arbetsområdena, emedan det bornerade motståndet mot kvinnofrigörelsen till stor del grundat sig på kvinnans oförmåga. Många ytliga fördomar om kvinnans »natur» hafva sålunda för alltid blifvit skingrade genom de olikartade och värdefulla arbetsresultat, som

kvinnorna vunnit på de manliga arbetsfälten. Dessa resultat hafva emellertid allt mera kommit kvinnorna att förbise, att deras rikaste egendomlighet därunder ofta icke kommit till användning. Jag utgår nämligen från den åsikten, att en bestämd väsensolikhet finnes mellan mannens och kvinnans natur, en olikhet, som icke upphäfves af det sakförhållandet, att kvinnor finnas med manligt skaplynne, liksom män med kvinnligt, eller att gemensamt mänskliga egenskaper finnas hos båda könen, eller att en ömsesidig inverkan äger rum, genom hvilken mannen i viss grad tillägnar sig de för kvinnan och kvinnan i viss grad de för mannen egendomliga dragen.

Kvinnofrågans målsmän hafva med all rätt framhållit dessa sakförhållanden som argument för frigörelsen. Men de hafva allt för mycket försummat att rikta kvinnokraften in på dess allra väsentligaste områden, just emedan emancipationens mål framför allt varit att främja och bevisa likställigheten mellan könen.

Medan endast helt få af kvinnoemancipationens fanatici påstå, att kvinnornas del i den materiella eller andliga produktionen redan nu kan jämföras med mannens del i densamma, så mena dock nästan alla kvinnosakens anhängare, att man alldeles icke kan sluta sig till framtiden genom det förflutna. Först efter flere generationers utveckling af kvinnans krafter skall en rättvis jämförelse kunna äga rum. Och af denna, hoppas de, skall kvinnornas fulla andliga likställighet med mannen på det klaraste framgå.

Under denna förhoppning förbiser man dock allt för mycket erfarenheten från det förflutna. En af dessa erfarenheter är, att kvinnorna i samhällenas öfverklass aldrig, under någon tid, varit så illa ställda i fråga om utvecklingsmöjligheter som männen i underklassen under samma tidsskeden. Och dock är det ofta just ur underklassen, världens »öfvermänniskor» framträdt, sedan de genombrutit mycket svårare hinder än dem, den snillrika kvinnan i öfverklassen samtidigt hade måst besegra för att följa sin väsensbestämmelse. Äfven dessa manliga snillen hafva saknat arfvet från »flera generationers utveckling» och frihet; och de hafva dock nått den högsta andliga höjden i sin samtid.

Men, svara kvinnorna, för männen hafva funnits bildningsanstalter, hvilka varit stängda för oss. Detta skäl väger, fast mindre tungt än det synes. Ty dels hafva många män sent eller aldrig fått denna hjälp och dels hafva till exempel de konstnärer, som sökt sin utbildning hos en enskild mästare, ofta fått en ypperligare skola än de, hvilka besökt akademier. Och den enskilda bildningsvägen har stått kvinnor öppen lika väl som män. Än mindre gäller det skälet, att öfverklasskvinnans, från förvärfsarbete så länge fritagna ställning, hämmat hennes arbetsenergi utåt. I fråga om bestämd yrkesduglighet har detta varit ett verkligt hinder. Men seden har däremot alltid tillåtit kvinnan att ägna sig till exempel åt musik, diktning och konst. Och hvarje tid äger något hedradt kvinnonamn, hvilket vittnar om att kvinnan utan hinder från allmänna meningen skulle kunnat nå det högsta på de områden, där hon nu i regeln förblifvit dilettant, om verkligen hennes anlag inneburit konstnärsskapets möjlighet. Samtidigt hafva ju män inom öfverklassen, hvilka äfven behandlat sin andliga produktion som en bisak – och hvilka likaledes utan tanke på förvärf kunnat ägna sig åt densamma – nått konstnärsskapet.

Allra mest bevisande är, att på de områden, där seden särskildt anvisat kvinnan hennes verksamhet, uppfostran och hemmets ordnande, där äro också männen de nyskapande, de, som tagit initiativ till reformatoriska uppslag och som haft de geniala idéer, hvilka medfört nya metoder och nya stilar. Till och med inom kokkonsten är det mannen som är uppfinnaren, och i fråga om den första barnavården var det en man – Rousseau – som hos kvinnan återväckte hågen att fylla sin mest instinktiva modersplikt!

Men, svarar man, kvinnans uppfostran och verksamhet hafva dock hittills alltid fört hennes tankar in i de gamla hjulspåren och ensidigt riktat hennes känsla på hemmet och familjen. Först nu, sedan hon fått en mindre trång synkrets och hon icke längre hämmas genom ett ensidigt kvinnoideal, utan hvarje kvinna kan utveckla sin säregna individualitet, först nu kan man säga, att hennes skaparkraft och förmåga af initiativ verkligen erhålla användning. Man glömmer då att under mer än tusen år frikallade klostren kvinnorna rundt

om i Europa från hemmets och familjens band, och under denna tid var det helt visst ofta just de ypperst begåfvade, de mest personligt utvecklade kvinnorna, hvilka efter lifvets strider sökte klostrets frid. Inga fördomar hindrade dem att där ägna sig åt vetenskap, konst och litteratur, och de gjorde det äfven. Men alla berömda namn från klosterannalerna äro dock manliga, utom diktarinnan Roswithas, och hela detta tidsskede frambragte endast ett stort kvinnligt snille, vår Birgitta.

Slutligen bör man minnas att, inom som utom klostret, har religionen varit ett för kvinnan lika väl som för mannen öppet område, men världen har dock icke fått en enda berömd andaktsbok af en kvinna, än mindre finner man någon stor kvinnlig religionsstiftare – ifall man ej mäter med teosofiens mått.

Till och med i vårt århundrade har kvinnan icke nått verklig likställighet med mannen annat än i två fall. Det ena är som filantrop. Det andra är som reproducerande konstnär, medelbart skapande ur det stoff, diktaren eller tondiktaren gifvit henne. Skådespelerskor, sångerskor och tonkonstnärinnor, lika väl som kvinnliga filantroper, de kunna verkligen uppräknas i lika stort antal och jämsides med de största manliga namn på samma områden.

Just dessa likställighetsförhållanden bekräfta hvar på sitt sätt den väsensart, hvilken århundradets största kvinnliga skald, Elisabeth B. Browning, karakteriserar, med yttrandet att kvinnorna

... »melt like white pearls in another’s wine».

Icke ensam, utan såsom med sig införlifvande en annans tanke eller skapelse; stående i förhållande till en annans personlighet, eller såsom medkännande i de mångas lidanden – så är det, som kvinnans eget individuella väsen blommar. Detta djupa behof af personliga förhållanden och personlig hängifvenhet, för att nå sin egen fulla personliga utveckling, detta är en af kvinnonaturens mest afgörande egendomligheter. Männen tillhöra ej blott etnografiskt, utan äfven psykologiskt flera raser; kvinnorna tillhöra endast tvenne: den, som kan älska, och den, som icke kan det. För det fåtal kvinnor, som hör till den senare rasen, gäller intet af hvad jag här kommer att yttra.

Hos den äkta kvinnan når nyss nämnda behof af personliga förhållanden sin högsta styrka på det område, som äfven är högsta ändamålet med detsamma: moderskapet genom kärleken.

De otaliga fysiska och psykiska bestämningar, hvilka sammanhänga med moderskapet, och omedvetet eller medvetet hvarje dag ingripa i det kvinnliga väsendets innersta tillvaro, lika väl som i dess växlande stämningar, de äro afgörande för såväl den kvinna, hvilken aldrig blir moder, som för den, hvilken blir det. Och för denna senare absorberar moderskapet i den grad hennes så väl fysiska som psykiska, krafttillgångar, att hennes andliga produktion måste blifva det sekundära, måste komma att få mera af tillfällighetens än af nödvändighetens skaplynne. Men det är endast det med nödvändighet frambragta, som blir oförgängligt.

Det är med insatsen af hela sin säregna produktiva kraft, af sitt hjärteblod och sina nerver, af sina dagars och nätters möda och kval, som kvinnan ger och fostrar ett nytt lif åt mänskligheten. Det är med en lika stor insats, mannen ger mänskligheten en ny konstskapelse, en ny tanke, en ny upptäckt.

För båda dessa arter af födslosmärta kan icke samma varelse hafva samma styrka.

Och därför är det, som ingen kvinnas namn strålar bland mänsklighetens eviga namn. Därför är det, som inom detta århundrade – kvinnans århundrade – ej ens tio kvinnor kunna nämnas, hvilka, i andlig energi och i värdet af sin produktion, äro jämförliga med de manliga sekularsnillena inom litteraturen, konsten och vetenskapen. Och dessa få kvinnor, hvilka uthärda jämförelsen, hafva antingen icke blifvit mödrar, eller hafva haft de egentliga modersomsorgerna bakom sig, då de skapat sina yppersta verk, eller hafva åsidosatt dessa omsorger för att följa skapardriften.

Men, invänder någon, erkännas måste dock, att den kvinnliga produktionens såväl kvalitet som kvantitet från och med vårt århundrade är betydligt stegrad. Och däraf följer ju, att kvinnans nya bruk af sina själskrafter, hennes rikare mänskliga utveckling småningom måste komma att utjämna den ännu rådande skillnaden mellan kvinnans och mannens andliga höjd? Man glömmer emellertid, att denna kvinnans rikare utveckling kommer att ärfvas af söner lika väl som af döttrar. Om än framtidens kvinnosnillen – hvilket är i hög grad troligt – bli flera och uppnå en högre nivå, så böra framtidens manliga snillen också erhålla en i samma grad höjd nivå. Sålunda kommer ingen väsentligt ändrad proportion att inträda mellan de båda könens intellektuella förmögenheter, lika litet som någon ändring i naturens fördelning af det produktiva arbetet, inom hvilket kvinnan i främsta rummet har att bära bördan af de nya lifven, mannen af de nya idéerna.

Hoppet om kvinnans slutliga likställighet med mannen i andlig produktionskraft borde – om kvinnorna vore följdriktiga – hvila på den pessimistiska filosofiens lära om släktets frivilliga utdöende. Så vidt jag vet har dock den Schopenhauer-Hartmannska pessimismen få kvinnliga anhängare. Kvinnorna tro sig kunna behålla kärlekens och moderskapets lycka och därjämte bli med männen andligt jämbördiga. De bekräfta därigenom en ypperlig manlig definition af begreppet »kvinna»: »En varelse, som när mannen säger: två gånger två är fyra, svarar honom: Det tror jag inte, och huru ni än bevisar, behåller jag min tanke om saken».

Kvinnorna äro numera matematiskt och vetenskapligt skolade. De tro på orubbliga naturlagar, bland andra också den, att man icke kan bruka en stor summa lifskraft för ett ändamål och ändå hafva hela summan kvar för ett annat. De inse således, att atletens muskler tagas från hans hjärna, vetenskapsmannens hjärna från hans muskler; att affärsmannens duglighet vinnes på bekostnad af hans kontemplativa djup; att skaldens fantasi måste göra honom mindre vaken för hvardagsnyttor. Men med afseende å sig själfva behålla kvinnorna undertron och vänta att naturen, för en gångs skull, ej skall taga med ena handen hvad den ger med den andra.

På denna vidskepelse grundar sig kvinnans djärfhet i missbruket af sina säregna krafter.

Men en omhuldad vidskepelse visar sig, förr eller senare, ödesdiger. »Ve den, som intalar sig, att dess väsens nödvändighet är tillfällighet», lyder ett djupt diktarord. Det är endast genom att göra själfva sitt väsens nödvändighet till utgångspunkt för sin sträfvan efter frigörelse, som en personlighet verkligen blir fri, ej blott från något, utan äfven till något. Genom att intala sig att deras allmänt kvinnliga väsens naturnödvändighet är tillfällighet, hafva kvinnorna kunnat uppställa sitt abstrakta jämlikhetsideal mellan könen på grund af den rent mänskliga väsensgemenskapen, liksom den franska revolutionen på samma grund uppställde sitt abstrakta jämlikhetsideal mellan samhällsklasserna. Under sin ifver för denna framtida jämlikhet hafva kvinnorna brukat argument ur evolutions-läran, men förbisett att denna visar urartnings- lika väl som utvecklingsprocesser. Och under det kvinnorna alltjämt hoppas, att deras intelligens skall visa sig perfektibel, hafva de glömt möjligheten, att andra af deras förmögenheter kunna försvagas.

Man har redan från de land, där kvinnosaken hunnit längst, en del vittnesbörd om att kvinnorna allt mindre mäkta moderskapet och, till följd däraf, allt mindre önska det. Stundom kan man t. o. m. få höra yttranden, där celibatet framställes som det för kvinnan värdigaste, ja, att det är en rest af lägre instinkter, när en kvinna icke hellre väljer sin utveckling som intelligensvarelse än som könsvarelse, ifall icke bägge delarna kunna förenas.

Det är känslan af den i naturen grundade, svårförsonliga dualismen i kvinnans varelse, som i vår tid kommit kvinnor att så ifrigt skildra och studera snillrika kvinnors lefnadsöden. Somliga hoppas finna kvinnogeniet segra öfver kärleken; andra att finna det i full harmoni med denna; andra åter att se hjärtat häfda sin rätt på bekostnad af produktionen: men alla hoppas att kunna ställa kvinnofrågans horoskop efter dessa få kvinnliga

stjärnor. Läsa vi emellertid stjärnorna rätt, skola vi finna, att af den ovanliga som den vanliga kvinnan kräfver den offentliga verksamheten – inom vare sig affärslifvet, statstjänsten, vetenskapen, konsten eller litteraturen – oupphörliga offer. Tusen ömhetsimpulser måste dessa utåt arbetande kvinnor undertrycka; tusen personliga omsorger om de sinas lycka måste de uppgifva. En sådan kvinna nödgas förhärda sitt hjärta för dagliga vädjanden till detsamma; dagligen rycka sig ur små, fasthållande barnahänder eller ur det hem, där hon, som dotter eller hustru, har kära plikter att fylla. Ännu gör flertalet kvinnor, äfven de snillrika, allt detta med saknad. Men låt kvinnans offentliga arbete alltjämt ökas, låt det pågå under fem, sex generationer, och – kvinnorna skola visa sig själsligt modifierade. Deras insikt om att $2 \times 2 = 4$ skall vara manligt klar och fast. Men det torde hända att kulturens och lyckans summa då blir endast en addition af samma slags värden, icke en organisk produkt af olika väsenarters förening och harmoni.

II.

Det ofvan sagda torde förefalla mången som ett uttryck af ytterlig reaktion. Kvinnligheten skulle lida af att en kvinna tar en akademisk examen, sköter en statstjänst, innehar en kontorsplats? En kvinnlighet, som så lätt ginge förlorad, har icke heller varit mycket värd.

Alldeles sant. Men hafva då resultaten af det arbete, som kvinnorna nedlagt på denna examen, denna tjänst, detta kontor varit mycket värda?

Endast undantagsvis. Ty denna samma kvinnlighet, hvilken icke så »lätt går förlorad», den har till följd att kvinnan ej lägger hela sin personlighet, sin fulla energi i arbetet.

Man kan redan under skolåren se en skillnad mellan flickans och gossens sätt att arbeta. Flickan är plikttrognare i arbetet med de föresatta uppgifterna, men hon lämnar intresset för själfva ämnet kvar i skolan, medan gossen på ett helt annat sätt är upptagen af ämnet själf. Det har under flera år roat mig att lyssna till samtalen mellan den skolungdom från flera enskilda skolor, som korsar mina egna vägar. I nio fall af tio hafva flickorna talat om någon »han» eller »hon», om nöjen eller om kläder; i nio fall af tio hafva gossarna talat om sport eller om sina studier – från multiplikationstabellen till helvetesläran! Och denna grundskillnad, som på många liknande sätt visar sig i skolan, fortfar sedan i det yttre arbetet, där de olika lönevillkor, som den manliga och kvinnliga arbetskraften betingar, därför icke alltid äro så orättvisa, som de synas och, i en del fall, verkligen äro.

Under trettio år har jag sökt skaffa mig klara begrepp i kvinnofrågan, där min känsla alltid gått i den riktning, som detta och hvarje mitt offentliga uttalande varit. [1] Och under denna tidrymd har jag, ej af kvinnofrigörelsens fiender bland männen, utan af dess vänner – inom statstjänster, affärer, banker och andra penninganstalter – hört ungefär det omdöme, som kan sammanfattas i ett yttrande af en, på ett af dessa områden framstående, man. Han hade med värme hyllat Stuart Mill’s åsikter om likheten mellan könen. Men erfarenheten hade nödgat honom till den slutsatsen: att kvinnans arbete utmärker sig för plikttrohet och ordning, för nit att till punkt och pricka uppfylla det för henne utstakade, men att hon ej har mannens förmåga af initiativ, af ett djupare intresse för arbetet.

Medan mannen på en underordnad plats ofta lyfter sig till en högre genom sin vakenhet, sin i viss mån skapande drift, förblir kvinnan vanligen på den underordnade platsen, emedan hon saknar denna drifkraft. Af tio unga män, som erhölle valet mellan tvenne lika högt lönade platser, men af hvilka den ena vore ansvarsfullare och mödosammare, den andra mindre arbetsam men äfven mindre betydelsefull, skulle sålunda nio välja den förra, men af tio unga kvinnor torde de nio välja den senare.

Disponenten för en af landets största fabriker har meddelat mig: att han ännu aldrig funnit en enda flicka,

hvilken lärt sig förstå mekaniken i den maskin hon, som en automat, sköter. Det har däremot knappast någonsin händt, att icke en gosse – med alldeles samma folkskolebildning som flickan – inom kort lärt sig förstå sammansättningen och verksamheten hos den maskin, han haft om hand.

Dessa exempel kunde mångfaldigas.

Visserligen kunna de också motsägas, framför allt genom att tala om de kvinnor, hvilka med vaket intresse och skapande kraft utföra sitt arbete. Men det kan också ske genom att påpeka, huru kvinnor i affärer, banker o. d. först anställas på underordnade platser mot ringa aflöning, samt där anvisas förberedande arbeten, hvilka endast kräfva indirekt ansvar, och hvilkas frukter aldrig synas, ett arbete som blir själsdödande och mödosamt. Den sålunda arbetande blir ofta pålastad allt mera arbete, sliter ut sig mot en låg aflöning och förlorar sålunda både den tid och de krafter, hon kunde brukat för att sätta sig in i affären som helhet, eller att utveckla de egenskaper genom hvilka hennes arbete skulle kunna få detta högre, mera personliga värde som mannens äger.

Men äfven om man hvarken förbiser de framstående undantagen och icke heller nekar vikten af den nyss anförda invändningen, så återstår dock det faktum, att de flesta män måst arbeta sig igenom just sådana underordnade, själsdödande, mödosamma sysslor, innan de nått en mera inflytelserik ställning. Förmår mannen ej tränga igenom dessa sysslor, så stannar han lika väl som kvinnan på den plats, där samvetsgrannheten gör tillfyllest. Att mannen oftare lyckas komma fram, kan ju stundom bero på manligt kamratskap. Men i allmänhet ligger nog orsaken till hans framgång djupare, i den stora grundlag efter hvilken fördelningen är gjord mellan de manliga och de kvinnliga krafterna.

Under hela kvinnans ungdom är underströmmen i hennes tillvaro drömmen om det egna hemmet. För detta lämnar hon såväl sina studier som sitt yrke, ifall hon, ekonomiskt, är i stånd därtill. Och hon handlar därvid i full öfverensstämmelse med sina lyckoinstinkter, medan en man skulle gå emot alla sina lyckoinstinkter genom ett motsvarande handlingssätt.

Och kvinnorna lämna i de flesta fall sitt yrke utan saknad, ty de hafva sällan kärlek till själfva yrket utom i de fall, där detta verkligen haft bruk för deras kvinnliga natur, såsom t. ex. i lärarinnans och läkarinnans kall. De flesta hafva valt sitt yrke ledda af förvärfsbehofvet, andra af verksamhetsbehof. Endast ett mycket litet fåtal drifves in i en bank, på en byrå genom en så utpräglad håg, att yrket blir ett uttryck för deras personlighet. De män – och många äro de – hvilka befinna sig i ett lika opersonligt förhållande till sitt yrke, de hafva dock den eggelsen att deras arbetsduglighet i regeln afgör deras möjlighet att bilda ett eget hem. Men då kvinnan tvärtom, som nyss blef framhållet, lämnar sitt yrke efter giftermålet, så måste den nödvändiga psykologiska följden blifva: att själfva yrket betyder mycket mindre för henne, att hennes personliga lif kommer att lefvas alldeles utanför det samma.

När man från kvinnosakens målsmän hör yrkandet att kvinnan just skall uppfostras till att bli mera manlig, mera energisk, mera hel i sitt arbete, då hafva de rätt så till vida, som det onekligen till ej ringa grad är flärden och den andliga flyktigheten i kvinnonaturen, hvilka stå i vägen för kvinnors duglighet på de manliga arbetsområdena. Men just hos den kvinna, som är mest frigjord från dessa sitt köns svagheter, finnes ofta en desto större fond af djupt kvinnliga väsensbestämningar. Och ifall dessa hvarken i lifsförhållandena eller i det yttre arbetet erhålla något uttryck, skola de ofelbart göra henne till en, åt sitt arbete mindre hängifven, i detta mera passiv varelse än mannen. Och om småningom detta det djupast kvinnliga hos kvinnorna försvagas genom de yttre arbetsintressena, då skall man hafva modifierat dem i en riktning, som blir ödesdiger med afseende å lyckan i de äktenskap, de kunna komma att ingå.

»Där hafva vi slutligen det långa talets korta mening,» utbrista kvinnosakskvinnorna. »Vi skola återgå till det gamla förnedringstillståndet att sitta inburade i ’hemmets stilla värld’ och vänta på en man!»

Denna menning borde väl icke kunna vara någon tänkande människas i en tid, då kampen för tillvaron nått en sådan höjd, att flertalet kvinnor hafva valet att arbeta med hvad helst de kunna få, eller att svälta. Allra minst kan det vara dens mening, som tror på en framtid, då ingen enda samhällsmedlem skall kunna undandraga sig arbetets plikt. Utan att arbeta vinner kvinnan lika litet som mannen en allsidig, intellektuel och etisk utveckling, och kvinnan behöfver därför bättre arbetet än arbetet behöfver kvinnan. Den arbetsodugliga kvinnan råkar alltid i någon form af förnedrande beroende, af hvilken den mest förnedrande är äktenskapet fattadt som försörjning. Den arbetsohågade kvinnan fyller tomheten i sitt lif genom en kult af dilettantismen, bagatellen och äfventyren, af hvilka det farligaste är äktenskapet, fattadt såsom tidsfördrif.

Det är således icke mot kvinnans arbete jag vänder mig. Men hvad jag vill säga – och i en tillspetsad form, icke för att såra utan för att genomtränga – det är: Kvinnoemancipationens stora misstag har varit detta: att hafva lagt hufvudvikten på kvinnans arbete, icke på hennes arbetsområde. Ett arbetes förmåga att utveckla och lyckliggöra står i förhållande till dess öfverensstämmelse med den arbetandes natur och så gör äfven arbetets duglighet. Därför har man anledning att beklaga den besinningslöshet, med hvilken kvinnorna söka sig in på banor, där de icke hafva bruk för sitt kvinnliga skaplynne, och där de därför frambringa medelmåttiga värden, till ingen glädje för sig själfva och ringa gagn för samhället. Jag beklagar de kvinnor, som ej kunna välja, utan som af brödnöden tvingas att taga första, bästa arbete som erbjuder sig, huru mycket de än känna detta strida mot sin innersta håg. Men jag angriper de kvinnor, hvilka i god ro kunna utse sitt lifskall och som dock ej ägna en tanke åt att välja så, att det kvinnliga i deras natur skall få användning i arbetet. Att till naturenliga arbetsområden rikta kvinnan, det borde vara kvinnosakens främsta intresse, i stället för att man nu kritiklöst hälsar kvinnan välkommen på hvarje manligt arbetsområde. Om en kvinna blefve taktäckare, skulle det glada budskapet tvifvelsutan gå genom alla kvinnosakstidskrifter från Petersburg till Chicago, där kvinnliga pennor skulle skynda att bevisa huru väl just detta upphöjda yrke står i harmoni med kvinnans upphöjda skaplynne!

Den kvinnliga taktäckaren får naturligtvis ha sin gång. Det ligger i frihetens väsen, att icke en enda varelse bör hindras i sitt arbetsval, äfven om denna ena kan locka nittionio andra in på oriktiga vägar.

Naturen rättar frihetens missbruk, men den rättar långsamt och allvarlig. Och kvinnorna skulle kunna undvika mer än en smärtsam tillrättavisning, ifall de började inse att hvad tillvaron verkligen behöfver, det är icke deras arbete på de områden, där de frambringa samma eller ringare värden än männen, utan på de områden, där de frambringa större värden. När de lyckas finna sådana områden, då ger arbetet där åt kvinnan en rikare utveckling och genom det fullare bruket af hennes innersta krafter, en större arbetslycka. Full lycka är den fulla utvecklingen och det fulla bruket af alla vårt väsens möjligheter till det med dem afsedda ändamålet. Och ehuru visserligen denna fulla lycka icke står i kvinnans eget skön, kan hon dock genom sitt val af arbete komma lyckan närmare, än genom att söka sig ett värf, som skall nödga henne ett stänga inne, ja undertrycka många af sina mest kvinnliga egendomligheter; som skall komma henne att småningom förtvina, eller förtorka eller att helt nedbrytas af arbetsbördor, dem hon hvarken fysiskt eller psykiskt mäktar, beroende som hon, under alla förhållanden, är af sitt köns bestämningar.

Ur kvinnans djupaste naturgrund framvälla andra egendomligheter, hvilka bidraga att hämma energien i hennes andliga produktion liksom i allt hennes arbete utåt.

Kvinnan blir lika väl som mannen förlamad i sitt arbete af bristfällig utbildning, af sinande ingifvelse, af svikande själfförtroende. Hon som han kan hindras af en tillfällig misstämning eller förströelse. Men medan kvinnan sålunda kan lida af samma vanmakt som mannen, saknar hon däremot oftast hans makt att, mellan de improduktiva tiderna, sätta in hela sin varelse i arbetet. Han kan då uthärda hvilka otrefnader, hvilka umbäranden som helst. Han jagar mot målet utan hänsyn till de känslor, han trampar, han går helt upp i lidelsen för sitt verk, sin upptäckt, sin plan. Kvinnan åter är ofta platonisk i kärleken till sitt verk, emedan hon är så fullt aktiv i sina personliga förhållanden. Än skall hon leka med ett barn, än vårda en sjuk, än

lyssna till en sorg. Hon måste göra tusen små tjänster, bereda tusen små fröjder och behöfver själf en mängd små trefnader och glädjeämnen. Hon kan icke umbära blommorna på sitt arbetsbord, hon kan icke förbise hvad takt och smak kräfva, ej såra andras känslor, lika litet som sina egna, genom att stryka ett streck öfver hänsynen till *Anstand und Würde*. Med ett ord: mannen samlar sin energi till ett helt tal, kvinnans blir ett bråk, som ofta går upp till milliondelar.

Som ung kom jag att tänka i detta ämne bland annat genom en anekdot om Arne Garborg, hvilken, då han länge förgäfves sträfvat att prydligt ordna täcket på sängen i sitt studentrum, slutligen utbrast: det är förunderligt, att naturen ställt det så, att man måste vara kvinna för att kunna breda ett täcke på en säng!

Om också många män äro mera själfhulpne än den norske diktaren, så torde det vara visst att sinnet för detaljen – som kan urarta till småsinne – hos kvinnorna blifvit utveckladt på bekostnad af deras helhetskänsla, liksom omvändt mannens helhetskänsla på bekostnad af detaljsinnet. Om kvinnan under en stark och ihållande koncentration på offentligt arbete komme att mera utveckla helhetssinnet, skulle hon troligen mista färdigheten i de många ting, genom hvilka hon skapar hemkänslan. Och tillvaron skulle då förlora i värme, hvad den vunne i ljus.

Till de för hemmen oumbärliga tingen kunna ej räknas vanprydande prydnadsarbeten, meningslös lyx i linneskåpen eller trälaktigt fyllande af konventionella sällskapsplikter. Ju förr kvinnorna upphöra att smula sönder sina krafter på allt detta, ju bättre för all äkta trefnad, liksom för all äkta skönhet.

Hvad som bör bevaras är deras färdighet i de omsorger, som verkligen styrka hjärtat, höja lifsglädjen, stegra skönhetsintrycken. Men dessa omsorger kräfva spänstig vakenhet och tid, och däraf följer: att den utsläpade arbetsslafven eller den lidelsefullt upptagna konstnärinnan i regeln icke kan utöfva dem.

* * *

För att sammanfatta det ofvan sagda, så torde erfarenheten hittills visa: att så länge det yttre arbetet icke för kvinnan är det centrala utan det periferiska intresset, så länge behåller hon under arbetet sin kvinnliga egendomlighet. Men arbetet blir då, i regeln, af sekundärt värde. Skall det åter blifva af första klass, då måste det erhålla samma plats i kvinnans som i mannens lif. Och tager det denna plats, då måste det också småningom verka fysiskt och psykiskt omdanande på kvinnotypen. För den moderna vetenskapen blir det verkligen icke endast en inskränkt fördom, det gamla talet om den kvinnlighet, som genom emancipationen kunde komma att gå förlorad. Då kvinnan liksom mannen bokstafligen och andligen stänger dörren om sig, gör sig blind och döf för de lifvets fina nyanser och halftoner, dem hon nu har så vaket sinne för, då hon liksom mannen ger lifsförhållandena andra rummet och lifsgärningen första rummet i sitt hjärta – då har denna modifikation ägt rum, som man fann otrolig när den förutsades af ens morfar, men som blir betänklig nog, när den visar sig som en följdriktig psykologisk företeelse.

III.

Ur det redan sagda framgår: att ju mera andligt begåfvad en kvinna är, dess djupare blir den ofta tragiska dualismen i hennes tillvaro.

Gifter hon sig, inträda de antydda konflikterna mellan känslor och arbete. Förblir hon ogift, kan hon visserligen mera fritt hängifva sig åt sin produktion, men denna förlorar kvalitativt, hvad hon själf förlorat i utveckling och i lifskänsla.

Och dock är det just lifskänsla, starka och djupa intryck, som den skapande konstnären behöfver. Det är dessa, som kvinnorna, äfven de gifta, ofta i hög grad sakna. Äfven här röjer sig tidigt den djupa skillnaden

mellan mannens och kvinnans natur. Gossen visar under leken sitt köns lust att pröfva det nya, att äfventyra och uppfinna, och det är detta lynne, oförståndiga mödrar hos gossarna bedöma som »bråkighet» och »okynne». Flickan däremot hittar sällan på »odygd»; hon nöjer sig med att på långt afstånd eftergöra brodern.

När den geniale mannen, af sina mänskliga lidelser och sina konstnärliga instinkter drifves att mäta lifvets höjder och djup, att kasta sig in i alla lifssferer, då kommer han ej sällan att, under någon tid af sitt lif, tangera äfven den sfer, som Bellman skildrar med den Fredmanska strofen:

»Här ligger jag i rännsten' och betraktar
Mina gamla skor!»

De kvinnliga snillena träffar man sällan i en dylik situation.

Men till gengäld är det också endast män, som gjort färderna mellan Inferno, Purgatorio och Paradiso.

Ägde icke den manliga öfvermänniskan sin intensiva sinnlighet, sitt demoniska djup, sin frändskap med Lucifer och Promethevs, då hade han hvarken blifvit stor som religionsstiftare eller tänkare, som skald eller siare. De etiska instinkter, hvilka minska vidden af kvinnans lifssfer, mångfalden af hennes lifsintryck, de äro det ock, som minska intensiteten i hennes geniala ingifvelse.

Medan mannen har sin styrka och sin svaghet i sitt beroende af hvad bibeln kallar »djäfvulen och vårt eget kött», har kvinnan sin styrka och svaghet i sitt beroende af själens tredje stora fiende: världen. Med detta beroende sammanhänger kvinnans konventionalism, hennes undfallenhet för skenet och flärden. Men med detta sammanhänger ock hennes makt att dana och befästa sederna.

Det vore till skada för kulturen om kvinnorna frånginge detta sitt skaplynne, om de ock därigenom mera skulle närma sig mannens konstnärliga höjd.

De kvinnor, hvilka fört ett mycket obundet lif, hafva förr eller senare funnit att deras innersta väsen icke stått i harmoni med detta lif, hvilket kränkt den känsla, som är kvinnans djupaste pathos – ordet taget i dess antika mening af såväl lidelse som lidande – moderligheten. Det är moderligheten, som hos hvarje kvinna, hvars kärlek är något värd, redan i hennes erotiska känsla gör ömheten större än lidelsen. Den instinktiva ömheten för de nya lifven – de födda som de ännu ofödda – är det, som i kvinnonaturens omedvetna djup utvecklat kyskhet och trohet. Äfven då en mor, genom att lämna sina barn för kärleken, tyckes motsäga detta, visa de kommande konflikterna till fullo att självfva undantagen bestyrka regeln. Ja, det är den väsendet genombäfvande vissheten, att den stora kärleken är ett med »generationens helighet», som drifver kvinnan att följa denna kärleks maning, äfven då hon därigenom väljer samma öde som den lilla sjöjungfrun, genom hvars saga aningen, att den stora hängifvenheten tager hvarje steg på knifseggar, drog som ett purpurfärgadt moln öfver barnafantasiens himmel.

Det är moderligheten, som på det erotiska området gjort kvinnan lika genialiskt öfverlägsen mannen, som han är henne intellektuelt öfverlägsen. Den störste vetenskapsmannen på dessa områden, Goethe, förkunnar att

»Wahre Liebe ist die, die immer und immer sich gleich
bleibt
Wenn man ihr alles gewährt, wenn man ihr alles ver-
sagt ...»

Och de största diktare af kärleksöden, Shakespeare, Goethe och Turgenjeff, de hafva nästan endast låtit kvinnor uppenbara en sådan känsla.

Men de stora diktarna hafva, jämte kvinnorna, århundrade efter århundrade utvecklat äfven mannens erotiska idealism, den enda väg på hvilken man skall nå en djup lycka i förhållandet mellan man och kvinna. Det är icke de, för lifvets mångfald och hemlighetsfulla djup, blinda sedlighetsifrarna, som skola lösa problemet. Men detta skola lika litet de hvardagskloka, som råda sina idealistiska medsystrar, att icke stegra sina kraf på innerligheten, troheten och det sympatiska samlifvet i äktenskapet, på skönheten i hemlifvets vanor, på finheten i känslans uttrycksmedel.

De råda därigenom till ett oerhördt missbruk af kvinnokraft. Ty hvad kvinnan bör lära, det är att framställa sina kraf med mera gratie och mera vishet, med mera hänsyn till mannens skaplynne. Men hon bör aldrig släppa sin uppgift, att hos sig själf och mannen fördjupa och förfina känslolifvet. Om människosläktets perfektibilitet på detta område lämnar odlingshistorien lika väl som världslitteraturen – där man århundrade efter århundrade kan följa höjningen – så afgörande bevis, att skepsis på denna punkt endast är fördom eller okunnighet. Tack vare sin möjlighet att själfva förtjäna sitt bröd, synda kvinnorna nu mera sällan genom att ingå giftermål *mot* sin innersta varelse. Men de göra det ej sällan genom att icke taga med hela sin varelse i äktenskapet. Kvinnorna ingå ofta detta med en genom öfveransträngning, ärelystnad, studiepedanteri eller själfanalys undertryckt kvinnlighet: hjärtat eller själen eller sinnena gifva sig halft. Och dock är det endast genom helhet i sin hängifvenhet, kvinnan äger makt att skapa och känna lyckan.

Nu om någonsin behöfva kvinnorna bruka hela sin makt, ifall de i äktenskapet skola förverkliga »kvinnans själfhäfdelse under själfhängifvelse», genom en alltjämt gifvande och alltjämt kräfvande ömhet.

Samlifvet mellan nutidens mera andligt utvecklade kvinnor och mer känsligt förfinade män måste nämligen finna nya former. Och det är kvinnan, som skall dana dessa friare, men just genom själfva friheten fastare, former.

Det är allvaret i denna uppgift, som framtidskulturen ställer på kvinnan, hvilket gör det oroande när kvinnor förbise, att deras frigjorda krafter, deras mer utpräglade individualitet, deras vakna sociala känsla, deras ökade bildning, deras vidgade andliga synkrets – att allt detta har större mål än att syfta till likställighet med mannen i de fall, där naturen starkare utrustat honom, och där kvinnan ej kan nå upp till mannen, utan att okvinnliggöras.

IV.

Att helhet och fullhet inom alla personliga förhållanden – och framför allt inom det äktenskapliga – är betydelsefullt särskildt för den geniala kvinnans produktion, det framgår däraf, att det bland århundradets stora kvinnliga snillen icke finnes något, om hvilket man icke kan bevisa, att ingifvelsens starkaste vågor gått, med blodets, genom hennes hjärta. De med konstnärlig och dikterisk skaparkraft begåfvade kvinnorna hafva äfven i erotisk mening fått mest och tagit mest. Deras känsla har fördjupat deras genialitet, deras genialitet har höjt och fördjupat deras känsla, och deras själs- och hjärtekrafter hafva endast då upphört att ömsesidigt mångfaldiga och stegra hvarandra, när de försökt spränga den begränsning, de, som alla varelser, varit underkastade.

Kvinnans allra hemligaste tanke om mannen är den, att han kunnat blifva en succès endast på det villkoret, att Eva blifvit danad först och sedan tagen till råds vid skapelsen af Adam. De kvinnliga författarinnorna söka oftast rätta det ursprungliga misstaget, genom att skapa sina män efter kvinnans beläte. Det är heller icke den delen af deras verk, som gör att m:me Staël, George Sand, Charlotte Brontë, George Eliot, E. B. Browning och ännu några andra, lefva efter döden.

Denna deras andra tillvaro näres af intensiteten i det lif, de som kvinnor en gång lefvat, och af deras mod att

delgifva detta sitt innersta väsen – samma mod, som gör Eleonora Duse till den enastående, moderna konstnärinnan, hvars uppenbarelser om kvinnans väsen äro djupa som de största diktares.

Och skola kvinnorna på konstens och litteraturens område göra den kvinnliga originaliteten gällande – då måste de öfvervinna sin skygghet att kasta sina pärlor för de slags kritici, mot hvilka Jesus af Nazaret varnade.

Själf föraktade han varningen liksom hvarje annan stor ande. Men kvinnorna sakna ännu i allmänhet denna individualitetens fulltonighet, denna dess stolta hvila i sig själf, som ger det strålande modet till själfmeddelelse, all råhet och medelmåtta till trots. Äfven i detta afseende skola kvinnorna förgäfves eftersträfva mannens höjd utan att gå samma väg som han: konsten har lika litet som vetenskapen någon kvinnoväg. Det påståendet, att det fina, dämpade, diskreta inom konsten, just skulle vara kvinnans säregna uttryck, visar blott att man inte tagit kännedom om den manliga konst, där man i högsta grad kan finna samma »kvinnliga» egendomlighet.

Stilen blir som personligheten, ty stil är intensiv och koncentrerad själfmeddelelse. Stil är – i mina handlingar som i mina verk – ett annat namn för mod. Så länge kvinnan fruktar det starka ordet, den personliga bekännelsen, den nakna naturen, så länge förblir hon eko, icke stämma. Det är detta svaga eko af sina egna stämmor, som männen icke älska. Men så snart en kvinna verkligen med sin egen röst tolkar sina egna känslor för lifvet och människorna, naturen och konsten, då visa männen sig som villiga ehuru ännu oöfvade lyssnare, en brist på öfning, som gör att de stundom förväxla det äkta kvinnliga med det fruntimmersaktiga.

Den kvinna, hvilken icke när sitt andliga, lika väl som sitt lekamliga, foster med sitt blod, hvilken icke blir lika mäktig af försakelser, lika hänsynslös för faror, när det gäller lifvet för hennes verk som för hennes barn, hon är icke kallad att skapa på det andliga området. Och – om hon behöfver arbeta – borde hon, hellre än att dikta själf, verka med pennan för att främja allmänhetens tillägnelse och förståelse af betydande andras verk; hellre ägna sig åt dekorativa uppgifter än åt själfständiga arbeten inom konsten; hellre bli amanuens hos vetenskapsmannen än att för egen del syssla med vetenskapliga undersökningar.

En sådan kvinna, med svag produktionskraft, men stora intressen och rik intelligens, och som tillika är oberoende af yttre arbete, hon missbrukar sina krafter i fall hon ej använder dem som förmedlarinna af kulturvärdena.

Om man jämför det inflytande kvinnan ägde, när hon skapade salonger och underhöll de brefväxlingar, i hvilka den tidens litteraturkritik till stor del ägde rum, med det inflytande hon nu äger för kulturlifvet, så utfaller jämförelsen illa för vårt sekelslut, i synnerhet om man ställer det emot förra sekelslutet, då kvinnans genomträngande, förmedlande, smidiga, sammanhållande inflytande var en stormakt. Hvad kulturen vann därpå, kan man med ett enda exempel belysa. Om alla kvinnliga romaner och diktsamlingar i tyska litteraturen aldrig sett dagen, hade denna litteratur dock haft alldeles samma prägel och betydelse, som den nu har. Men skulle Rahel Varnhagens inflytande tänkes borta, då hade mer än en företeelse där varit annorlunda.

Visserligen är det sant, att kvinnor med ett sådant förståendets djup, en sådan inspirationens styrka, som en Rahel, de födas, liksom andra genier, och hvem som vill kan icke blifva en Rahel. Men mer än en Kamma Rahbek skrifver nu medelmåttig skönlitteratur. Jagad af arbetet för tillvaron eller af ärelystnaden och konkurrensen med männen, har kvinnan, med eller mot sin vilja, abdikerat sin plats som fridstiftare och sårläkarinna, för att själf blifva kämpande, själf mottaga sår. Och det är en gammal sanning, »att få varda fagra af såren». Nutidens kulturlif är också i hög grad förfuladt genom att där saknas kvinnornas andliga gratie, deras forna oegennyttiga, generösa intresse för vetenskap, konst och litteratur, detta intresse, denna

moderliga sympati, som skapade en solig värme, af hvilken kulturens frukter vunno i must och doft.

Kvinnans opartiska deltagande mildrade det partisinne och den själfkoncentration, hvilka nu råda, sedan kvinnorna ej längre fatta som sin uppgift att sammanhålla de andliga intressenas målsmän och att förfina kulturlifvets sällskapliga uttryck. Knappt någon kan numera lyssna, mycket få kunna berätta med forna tiders behag, och de innehållsrika, eggande meningsstriderna, där klingor blixtrade utan att såra, de höra nu till det förflutna.

Inför denna som så många andra följder af den frigjorda kvinnokraften står man med frågan:

Har kulturen verkligen vunnit så mycket genom kvinnornas omedelbara arbete inom den samma, att detta uppväger aftagandet af deras medelbart befruktande inflytande?

V.

Det yttrades ofvan, att inom de utöfvande konsterna och inom filantropien, där har kvinnan nått full likställighet med mannen. Och hon har nått den just genom att icke behöfva undertrycka, utan tvärtom på dessa områden kunna bruka, sina kvinnliga egendomligheter, ehuru hon naturligtvis där rönt samma konflikter mellan sina enskilda förhållanden och sin offentliga verksamhet som på alla andra banor.

När man emellertid besinnar huru kvinnorna på filantropiens fält använda sina krafter, finner man dem äfven där missbrukade så till vida, som den medkänsla och den rättskänsla, kvinnor satt in på att lindra lidandet, varit bättre brukade i sträfvan att förekomma det. Man må öfva och organisera välgörenheten huru mycket som helst, så skall eländet dock vara kvar så länge arbetslöshet kan uppstå; man må aftvå den *lagstadgade* osedlighetens skamfläck – prostitutionen skall dock vara kvar, så länge otaliga underklasskvinnor arbeta med några kronors veckolön för ett kropp och själ utpinande arbete; så länge äktenskapet är oåtkomligt för otaliga män och kvinnor, och blir det alltmera, ju flera kvinnor som af brödnöden drifvas ut i kampen för tillvaron som hvarandras och männens konkurrenter.

Endast nya kulturplaner, som skapa nya sociala förhållanden, skola upphäfva dessa och andra följder af det nuvarande systemet.

Först då skola äfven sådana genomgripande ändringar äga rum i den husliga ekonomien, att denna icke längre skall sluka så stora kvinnokrafter, utan att dock för hemtrefnaden lämna resultat, jämförliga med hvad man torde kunna vinna genom mer kollektiva arbetsmetoder. Och först då skall staten hafva råd att äfven låta kvinnorna fritt erhålla en full utbildning för sina olika anlag. Ju förr kvinnorna inse att kvinnofrågan ytterst är ett med hela den sociala frågan, ju bättre, så väl för dem som för den kommande sociala nydaningen, om hvilken gäller Mirabeaus ord vid början af den franska revolutionen: *»Få vi icke kvinnorna med, kommer ingenting att ske!»*

Inom skolan och uppfostran befinna sig de kvinnliga krafterna på sitt rätta arbetsfält. Och dock gifves det knappast något område, där de så hämmas, som när kvinnorna inom de kvinnliga läroverken följa systemet i de manliga. Visserligen hafva hos oss kvinnliga händer satt präktiga, nya lappar på det gamla klädet, men att bära detta själf in i skräpkammaren, därtill hafva de saknat mod. Här är ej platsen att ingå på ett ämne, som kräfver volymer. Skolans tillstånd visar emellertid i den fullaste belysning den kvinnliga oförmågan af själfständig, nydanande verksamhet till och med på de vårt kön mest närliggande fälten. På hemuppfostrans område har den kvinnliga halfheten och dilettantismen kanske sin mest frodiga växt. Nutidens mödrar tala om uppfostran och tänka öfver uppfostran och – förfuska den värre än när mödrarnas krafter alls icke voro »frigjorda», men mödrarna i stället höllo sig hemma och skapade hem med stil och hållning, där barnen till

stor del skötte sig själfva och erhöllo sin egentliga uppfostran genom de goda, fasta hemsederna, hvilka äro de enda, djupt verksamma uppfostringsmedlen. Nu har modern tusen andra bestyr, och dessemellan öfvar hon sina splittrade krafter på barnens – öfveruppfostran. Resultaten bli därefter. Mången nutidsmor skulle blygas öfver sådana felteckningar på sin tafla, som dem hon gör sig skyldig till i sitt barns kärakter; hon skulle kasta sitt manuskript i elden, om hon där fann så många meningslösheter, som dem hon gör oförgängliga genom ledningen af sina barn.

Förr än det blir en sanning, icke blott i festtal och tidskriftsartiklar, utan i lifvet, att moderns uppgift är det väsentligaste området för kvinnans kraftutveckling, förr kommer hon icke att erhålla den utbildning, hennes moderskall behöfver, och – som ingen studentexamen kan ersätta!

Denna utbildning skall lära henne: att det icke finns någon vetenskap, icke något slags konstnärlig produktion så kräfvande, så absorberande som ett enda barns verkliga uppfostran. Skola barnets kropp och själ, dess känsla och tanke erhålla all den utveckling hvaraf de äro mäktiga, då räcker ofta icke hela moderns själ och hjärta till för uppgiften. Då måste hon uppfostra sig själf hvar stund af sitt lif. Då måste hon äfven uppfostra barnets far att bli hennes medarbetare, på ett helt annat sätt än fäder ännu i allmänhet äro det. Då måste hon medverka att uppfostra skolan till något annat än den nu är. Då måste hon hjälpa till att uppfostra samhället, så att det blir ett sådant, där barn kunna växa upp till ädel mänsklighet.

Ännu har hon knappast börjat bruka sina frigjorda krafter till allt detta.

VI.

Det är ett af uppfostrans moment, där svenska kvinnor ej allenast icke brukat sina krafter, utan under de senaste åren illa missbrukat dem, nämligen i fråga om fredsrörelsen.

Kvinnosakens fanbärare hafva framhållit alla männens misstag vid handhafvandet af samhället; de hafva med allt skäl pekat på otaliga, för mänskligheten vanärande, företeelser, till hvilka mannens ensidiga ledning af världshändelserna är en orsak, och de hafva med rätta särskildt framhållit krigen, som det manliga »systemets» mest förfärliga följd.

Men när det kommit till verkligheten, då hafva – på fredsfrågans, liksom på den sociala frågans, liksom på skolfrågans område – vårt lands flesta kvinnor nöjt sig med att eftersäga männens teoretiska felslut med afseende å krigens, klasssamhällets och de pedagogiska själamordens nödvändighet, och att i praktiken reproducera männens misstag på samma områden.

Detta påstående bör, i en så brännande fråga som den om försvaret, motiveras. Och jag måste därför göra en – ehuru endast skenbar – afvikelse från det egentliga ämnet.

Männen förklara att kriget, ehuru naturvidrigt som sjukdomen, tillika är naturenligt som denna, nämligen som resultat af föregåenden. Kriget är en samhällslifvets oundvikliga utvecklingssjukdom, och det skall – lika litet som fysisk sjukdom och död – kunna försvinna, så länge naturens brister icke äro öfvervunna. Blott om syndfri fullkomlighet inträder, blir en evig fred möjlig. Till dess ligger krigets frö i samhällets organism, så som sjukdomens frö i individens, och båda bryta ut, när vissa förhållanden gynna utbrottet. Kriget är icke endast en olycka, ty ett folks lifskraft stegras, när det kämpar för sin tillvaro, och krig blir därför kulturens oundvikliga bakgrund liksom döden är människolifvets.

Det är samma tanke som ingifvit Moltke de bekanta orden: »Den eviga freden är en dröm, och därtill ej ens en skön dröm. Kriget är ett element i världsordningen, och människans ädlaste dygder utvecklas därigenom. Utan krigen skulle världen komma att stå stilla i sin utveckling och nedsjunka i materialism.»

Jag har valt en betydande mans[2] argumentation för kriget, emedan denna ej företer den ytlighet, som vanligen kännetecknar dylika argument. Det nyss anförda innehåller i stället det allvarligaste, en tänkande människa kan yttra om kriget. Ingen sådan människa kan heller förneka, att kriget är ett tills vidare oundvikligt uttryck af den mänskliga ofullkomligheten, och att icke kriget – just till följd af denna ofullkomlighet – stundom varit ett medel att drifva ett folks andliga krafter i blom genom att höja eller skapa en nations själfkänsla. Skulle man emellertid sätta mot detta all den ödeläggelse af kultur, all den tillbakagång i seder, som krigen haft med sig, då blefve krigets vågskål fjäderlätt, och i fråga om krigets hämmande af kulturen, är det framför allt, som ett annat Moltkes ord har sin tillämpning: »Hvarje krig, äfven det lyckligaste, är en stor nationell olycka».

Men de, hvilka fasthålla tron på krigets fortfarande oumbärlighet för kulturen, på dess naturnödvändighet ända till dess »syndfri fullkomlighet är uppnådd», – de bortse från så väl människonaturens förmåga af modifikation, som från den sociala utvecklingens mest tydliga tendenser.

Fullfölja vi den träffande bilden om sjukdomen, så finna vi, att den ena rysliga sjukdomen efter den andra med framgång är bekämpad. Sjukdomar, som förut härjade hela folk, hela tidsåldrar, äro nu ytterligt reducerade, både till sin omfattning och sitt ondartade skaplynne. Medellifstidslängden höjes; hvarje år medför nya segrar i spårandet af sjukdomsfrön och i deras oskadliggörande genom botemedel eller hygien. Det är ingen utopisk dröm, att människans lif en gång skall kunna komma att sluta stilla och naturenligt som växtens.

Flytta vi oss från bilden till hvad den motsvarar, de mänskliga lidelserna, så visar oss kulturhistorien lika otvetydigt, att de starkaste lidelser, lika väl som de mest ondartade sjukdomar, kunnat förlora så väl i utbredning som i intensitet.

Om vi kunde försätta oss 1,000 år tillbaka i tiden, då kristendomens fridstankar först började afhandlas hos våra fäder, skulle vi hört dessa framhålla skäl, stödda på rättssederna, religionen, plikt- och hederskänslan, för att den af missionärerna motarbetade själfhämnden icke borde upphöra. De skulle tillbakavisat tanken därpå med samma ovilja, som militarismens målsmän nu rikta mot fredsrörelsen. Och de gamla vikingarna kunde med fullt skäl framhållit, att själfhämnden utvecklade vissa dygder, särskildt en ädel offervillighet vänner och fränder emellan. Det var icke underligt, att de och deras kvinnor fasthöllo själfhämnden med dess oaflåtliga ättkrig. Släktkärlek, religion och äreskänsla närde denna lidelse och gjorde den så stark, att det behöfdes flera århundraden innan de nya religiösa begreppen och de af dem påverkade lagarna kunde utrota den.

Förkunnarna af de nya rättsbegreppen läto dock icke afskräcka sig af det »historiskt gifna», af sakförhållandena. De trodde på kristendomens fridsbudskap och visste, att de hade något högre att gifva i stället för den »heliga plikt», de undergräfde. Och på samma sätt veta fredsvännerna, att de hafva ett högre att sätta i stället för den militäriska patriotism, de vilja utrota.

Ingen, som äger den äkta historiska känslan, tager framtidens mått efter nutiden, lika litet som den lägger nutidens mått på det förflutna. En tillbakablick öfver detta förflutna visar, att samhällsorganismen genomgått en oafbruten utveckling, som fört till en allt närmare sammanväxning mellan dess delar.[3]

Från att hafva varit hemsökt af en permanent stridsfeber, man och man, familj och familj, stam och stam, landskap och landskap emellan, lider samhället nu endast af intermittent feber, genom krig mellan folk och länder. Alldeles samma evolutionsprocess, som afskaffat den ständiga striden mellan smådelarna, skall afskaffa striden mellan de större delarna. Processen är i senare fallet mycket mer invecklad, omfattande och långsam, men fortgår efter samma psykiska, ekonomiska och sociala lagar. Och det finnes icke ett enda moment mera – vare sig af natureller kulturnödvändighet – i fortvaron af krigstillståndet mellan länder, än

mellan ätter och bygder. Nödvändigheten finnes tvärtom åt motsatta hållet, eller att det hela måste genomgå samma utvecklingsförlopp som delarna, och krig folken emellan varda, om icke omöjliga, så dock lika otroliga, som krig nu vore mellan landskapen i samma land.

Många frukta att fosterlandskänslan skall utdö under denna process, som väsentligt måste omdana nationalkänslan och fosterlandskärleken. Men denna fruktan borde lugnas af en mycket kort eftertanka. Den personliga ärekänslan, familjekänslan, hembygdskänslan, alla hafva de måst undergå genomgripande omdaningar innan själfhämnden, enviget (duellen), och småfejderna kunde upphöra.

Men nämda känslor hafva icke därför gått förlorade; de hafva stegrats och på samma gång har kulturen blifvit höjd genom deras ändrade form, genom att ätten uppgick i samhället, bygden i fosterlandet. Och på samma sätt skola kultur och fosterlandskärlek båda vinna, när landen uppgå i en högre enhet.

Ty ännu en annan farhåga, den att nationalkänslans omdaning skulle utplåna nationernas individualitet, skall visa sig lika obefogad.

Ingen bildad man torde vilja erkänna, att han saknar heder och personlighet, emedan han ej med knytnäfvarna eller vapnen afgör sina enskilda tvister. Men han vidhåller ännu i de flesta fall, att för hans nation är det enda värdiga sätt för själfhäfdelse, det enda möjliga medel att bevara sin individualitet som nation, att medels den råa styrkan lösa sina konflikter, d. v. s. just det medel, som de bildade individerna inom nationen finna för sig själfva ovärdigt!

Denna inkonsekvens röjer samma oförmåga att skilja känslan från dess häfdvunna uttryck, som våra förfäder visade i fråga om själfhämnden.

Differentiering, mångfald, individualisering är kulturens resultat, och ju rikare denna mångfald är, såväl folken som individerna emellan, ju rikare blir kulturen. Men utvecklingen af de väsentliga nationella dragen hämmas bland annat af militarismens tryck. När den tid kommer, då folkens krafter icke längre brutaliseras af pänningväldet eller utsugas af rustningarna, då skall man kunna tala om en rik individualisering af deras kultur, en djup nationalisering af deras känslor. Man skall då icke anse det »fosterländskt» att de muskler och hjärnor, som kunde arbetat för landets odling, i stället slitas i blödande trasor på grund af en tvistefråga, hvilken en mellanfolklig skiljedom kunnat afgöra. Men man skall anse det som fosterlandsförräderi att ej gifva hela folkets ungdom en rik och självständigt tillägnad bildning; att låta landets vetenskapsmän, uppfinnare, konstnärer och diktare stupa i kampen för tillvaron; att låta härliga minnesmärken förfalla och offentliga platser vandaliseras; eller tillstädja affärsmännen att ödelägga vår naturs skönhet och vårt klimat. Den patriotiska indignationen skall då blifva lika het vid någon sådan yttring af fosterlandsförräderi, som den nu blir, när ett tvifvel uttalas rörande nödvändigheten af ett militäranslag.

Vi närma oss en sådan förädling af fosterlandskänslan. Ty trots alla reaktioner, all urartning, dem kulturhistorien vittnar om, så finnes dock inom dess totala förlopp en så afgjord stigning från lägre former till högre, att man måste vara okunnig eller professionell paradoxmakare, för att förneka den. Genom känslornas och förhållandenas ömsesidiga omdaning hafva – lika väl som själfhämnden – människoätandet och människooffren, kvinnorofven och tvångsäktenskapen, slafveriet och lifegenskapen upphört, och generation efter generation se vi huru inom mänskligheten

»... the ape and tiger die.»

När apans och tigerns impulser hunnit växa bort inom människornas bröst, då skall ännu icke syndfri fullkomlighet vara inträdd. Men då skola krigen hafva upphört.

Tidens tecken äro i detta fall klara för den, som vill tyda dem.

Vi finna att kriget mellan staterna redan är afbrutet genom allt längre fredsperioder, medan det ännu under förra århundradet var nästan oupphörligt. Folkrätten förmår allt mer hålla det lössläppta krigets fasor inom vissa gränser; och så verkar äfven sjukvården i fält – denna den mest skärande af alla de självmotsägelser, som den stackars mänskligheten inom sig förmår att rymma.

Men det betydelsefullaste tidstecknet är att nutidens krigsrustningar tagit former, hvilka innebära krigens gradvisa upphörande. Framför allt är det den allmänna värneplikten som, ehuru på oändliga omvägar, skall motverka krigen. Tills vidare är värneplikten hotande för freden, genom att militäriskt fostra folken, hos dem egga den krigslidelse, det nationalhat, den råhet, genom hvilka nutidens krig varda, icke längre yrkesmäns krig, utan folkkrig, där så väl den eldande nationalkänslan som vissheten om att den besegrade skall undergå en oerhörd ekonomisk utplundring, drifva folken att kämpa till det yttersta. Men småningom skall dock denna samma värneplikt – genom hvilken hvarje hem i landet beröres af kriget; genom hvilken folkets yppersta unga krafter fostras till kanonmat; genom hvilken fjärde ståndet väpnas – visa sig omöjliggöra krigen. Folken skola allt mer skygga för en krigsförklaring; de yppersta intelligenserna allt mer förbittras vid utsikten att få sina hjärnor stänkta på slagfälten; det fjärde ståndet skall hota att bruka sin vapenduglighet för andra ändamål än nationalkriget, ifall icke ändring sker i den samhällsordning, under hvars rustnings- och värnepliktsbördor arbetaren lider mest.

Fullkomnandet af förstörelseverktygen är dock den viktigaste faktor, man har att räkna med i afseende å krigens afstannande. Den psykologiska verkan häraf är, att kriget mer och mer mister glansen af den personliga bragden, eggelsen af striden öga mot öga; att modet framför allt behöfves när det gäller att bemästra fasan att redan på långt håll slitas i slarfvor. Ekonomiskt verkar krigsmaterielets fullkomning sålunda, att nation efter nation bringas till statsbankrutten, sedan den till det yttersta stegrat sin försvarsbudget, på samma gång den, genom ökad värneplikt, minskat sin produktiva förmåga.

Icke minst betecknande för utsikten till krigens upphörande är det skäl, som nu mera öfver allt gifves för rustningarna: att de ske endast för fredens bevarande, ty ingen enda stat tänker längre på anfall.

Talesättets tomhet behöfver ej bevisas. Ty vore freden allas syfte, då kunde dessa fredsbevarare nå målet lika säkert, genom att folket afväpnade i alldeles samma ömsesidiga proportion som de nu rusta, och att de enades om skiljedomstolar i tvistefrågor samt om ekonomisk afspärrning, i stället för krig, för att göra skiljedomen verksam, ifall ett folk ej godvilligt fogade sig i densamma. Man också det haltlösa talesättet bevisar ofantligt. Ty frasen är militarismens omedvetna hyllning åt sin tronföljare: den inom folken uppväxande fredstanken.

VII.

Efter denna nödvändiga afvikelse återkommer jag till kvinnokraftens missbruk.

I fråga om fredstanken borde väl om någonsin moderlighetskänslan hafva drifvit kvinnorna att gå i spetsen. Men också här hafva män tagit initiativet, män, hvilka haft mod att tro på kristendomens fredsbudskap, män, hvilka först, som apostlarna på pingstdagen, ansågos druckna af sött vin, men till hvilkas ringaktade flock nu allt flera af mänsklighetens yppersta sällat sig.

I fråga om krigs- och rustningsraseriet borde moderlighetskänslan hafva kunnat upplysa kvinnornas förstånd om den cirkel af felslut, inom hvilken de manliga försvarsifrarna röra sig. Från kvinnorna skulle man väntat att den klagan verkligen kommit, som den af nordens store diktare[4], hvilken lyriskt väcker framtidstankarna i folksjälen, höjt i en moders namn:

»Mødre, mødre
klager med mig, klager
over mans-viljen
Den øder vort værk.
– – – – – – – – –
Det er ikke livet alene,
I myrder
men dens tusentrådede spin
bakenom,
alle dets muligheder!
Ikke mænnesket alene
ikke denne ene ædle,
men det ædle, som fæster ved,
og alt det ufødte av ham.
De beste, de beste
myrder I, slægt æfter slægt,
ti de beste var de modigste.
I *hærger* fædrelannet
mens I værger det.»

Man kunde, i detta kvinnans århundrade, hafva trott att från kvinnorna själfva först skulle hörts detta rop om krig mot kriget:

»Alle søstre, søstre alle
over alle lannegrænser
over alle hav og højder,
vi må samles, vi må samles!»

I den af män väckta fredsrörelsen hafva nu emellertid Europas kvinnor börjat taga verksam del. Engelska kvinnor hafva manat franska kvinnor och dessa i sin ordning Tysklands mödrar och systrar, hustrur och fästmör, att med alla medel motarbeta kriget. Men i vårt land, där hafva kvinnorna ännu endast med hänförelse ställt sina krafter – de för fredstanken mest oumbärliga, mest betydelsefulla – i försvarsrörelsens tjänst.

Under denna rörelses början afhandlades inom en sluten krets Berta von Suttners *Ned med vapnen!* Mot den sats, där förfäktades,5 att en kvinna icke på samma gång med sitt personliga inflytande kan verka för fredssaken och inom försvarsagitationen, höjdes nästan alla kvinnostämmor. Med hög pathos förkunnades: att arbete för försvaret, det var just verksamhet för freden, ty

»si vis pacem para bellum»

vill du fred, så rusta för kriget. Denna sats hade kvinnorna mottagit kritiklöst, som ett bibelspråk, från sina militära fränder och vänner. Och den har sedan äfven utgjort den i oändlighet utlagda predikotexten vid försvarsfester och försakelseveckor. Sedan dess hafva fem år gått, under hvilka händelserna ånyo bekräftat, hvad historien förut mångfaldiga gånger bevisat: rustningars fara för freden. Försvarsfesttablåernas *Svea*, med skölden lyft till värn mot öster, har till slut stått med handen knuten mot väster!

Det finnes en djup skillnad emellan att ett lands ombud, med kallblodig besinning och som en – tills vidare – hård nödvändighet sörja för hvad försvaret verkligen kräfver, och att sätta i gång en försvarsrörelse. Skilnaden är lika stor, som mellan att en stads invånare ställa sina brandredskap i ordning och att de tända

eld på sina hus.

Ty hvarje sådan framkonstlad försvarsrörelse – och konstlad är den, när den icke, som t. ex. Preussens mot Napoleon, är motiverad af ett nyss timadt våld mot nationen, eller en dess självständighet verkligt hotande fara – hvarje framkonstlad försvarsrörelse blir till sina följder en krigsrörelse.

Den tänder och uppflammar i otid den krigiska hågen. Ty under sträfvan att förmå folket att öka sina stridskrafter, blir agitationen motiverad med att stora faror hota folkets självständighet. Hvarifrån? Från grannarna. Och mot dessa »hotande» grannfolk underhåller man, medvetet eller omedvetet, nationalhatet, medan man upparbetar en chauvinistisk patriotism inom sitt eget land. Och är den krigiska lidelsen tänd, vill den, som alla lidelser, hafva ett utlopp. När detta icke bjudes genom försvaret – eftersom man ej blir anfallen – så sökes snart detta utlopp i anfallet. Allt, hvad folket offrat för försvaret, och som det icke vill hafva offrat förgäfves, lägges nu i krigets vågskål. Den stegrade militära dugligheten längtar efter användning, och, som folket vet sig rustadt och färdigt till krig, så är folkviljan lätt upptänd för detsamma. Man spejar efter en krigsorsak och man finner den utan möda.

Alla sådana, på fosterlandets verkliga fara icke grundade, patriotiskt-militära rörelser medföra dessutom den följden, att det inre förtrycket kommer att skörda, hvad en ofta ärlig, men kortsynt hänförelse utsått. Ty det visar sig ej sällan, att den enda verkliga fara, som folket fick att försvara sig emot, det blef den, som hotade dess inre frihet, sedan det fick ett starkt värn för sin yttre.

Vi behöfva icke tänka långt för att finna bekräftelsen på det ofvan sagda. Ty just inom vårt land har en försvarsrörelse nyligen utmynnat i en krigsagitation. Samma kvinnor, hvilka för fem år sedan med djupaste öfvertygelse förklarade: att Sverige aldrig skulle drömma om ett anfallskrig; att hvarje droppe blod, hvarje gnista hänförelse, hvarje krona till försvaret, endast och allenast kunde komma att brukas till värn för vår egen frihet, samma personer hafva nu tysta bevittnat eller själfva deltagit i uppeggelser till krig mot Norge. Första gången jag hörde det talet, var af en militärs hustru, som kom från en försvarsfest. Sedan vet jag, att många kvinnor, från hem till hem, från sällskapskrets till sällskapskrets fört samma tal. Till stor del genom kvinnans, af alla sakkunskaper, af alla politiska ansvarskänslor otyglade känslosvall, har broderkrigets afsikt, denna brottsliga dårskap – otänkbar före försvarsagitationen – under åratal vanärat vårt folk.

I hela detta århundrade finnes icke något mera upprörande missbruk af den svenska kvinnans krafter.

VIII.

Missbruket kan dock hafva haft ett godt med sig: om det öppnat ögonen på de kvinnor, hvilka med äkta fosterländsk hänförelse ägnat sig åt försvarsrörelsen, utan att ana de konsekvenser, den skulle medföra; om alla dessa goda kvinnokrafter sålunda vunnes åt fredssaken, som behöfver dem alla.

Ty visserligen har freden, som ofvan är framhållet, sina största bundsförvandter i de nuvarande krigens och rustningarnas egen karakter, liksom i de stora internationella arbetarrörelserna, i handeln, samfärdseln och andra, af männen ledda, förhållanden. Men jämte dessa, för freden medelbart verkande, inflytanden behöfvas kvinnornas krafter för den känslornas omdaning, utan hvilken de yttre förhållandena aldrig skola kunna gifva stadga åt folkfreden.

För känslornas omdaning står nu hoppet till kvinnorna. Ty kristendomen – hvilken, då den ännu var den starka tro, som öfvervann världen, bar fridens budskap till folken – den visar sig nu som den svaga tro, hvilken hvar dag låter sig af världen och dess ofrid öfvervinnas. Århundrade efter århundrade har julens budskap lyst friden öfver jorden, och löftet ljudit, att allt krig, med storm och blodig klädnad, skall

uppbrändt varda. Men de, som predika öfver dessa ord, stänga nu samlingssalarna för fredsförkunnelsen, och de, som lyssna till fridslöftena, afhandla redan vid juldagsbordet militäranslag och krigsrykten. Ja, världens tvenne »kristligaste» folk stodo, dagarna före och efter den nyss firade julen, i begrepp att störta hvarandra i ett krig med oöfverskådliga följder. Och om icke då pressen samt de manliga och kvinliga fredsvännerna, men framför allt nya, politiska förvecklingar, verkat dämpande på stämningen, då hade följderna af en lättsinnig, patriotisk fras kommit att visa sig starkare än alla de fredspredikningar i kristendomens namn, som höllos under dessa ödesdigra dagar af Englands och Amerikas, om sin plikt medvetna, prästerskap, och hvarmed dessa i sin mån påverkade sinnena.

Här hos oss saknar fredsrörelsen dessa bundsförvandter. Här vänta de »kristna» att fredsriket genom ett under ofvanifrån skall sänkas ned till jorden, och, under bidan på undret, verka de för rustningar och utslunga anfallshotelser. En samröra af kristlighet och krig, som bevisar den gamla erfarenheten, att tankens svaghet alltid står i ett, providentielt afvägdt, proportionsförhållande till fördomarnas styrka.

Utan hjälp af kristendomens målsmän måste således kvinnorna börja att arbeta för freden, såväl de, som i tron på fredsfursten se segerkraften för hans rike, som de, hvilka tro att mänskligheten inom sig själf har krafter nog att förverkliga hans fridsbudskap.

Kvinnorna måste frigöra sig från den hypnotiska makt i hvilken sakförhållandena försätta sinnena, och insöfva dem i tron att den krigiska folkviljan drifves af blinda naturkrafter, liksom det haf, hvars raseri den ofta liknar. Må de i stället förstå: att folkviljan är summan af individernas vilja. Så länge individerna älska kriget, uppstår det, och det upphör, när de afsky det. Men folkviljans första daning sker på mödrarnas knän!

Mödrarna självfva fostra sönerna till brutalitet, så länge de ej äga intelligens och tålamod nog att finna verkliga uppfostringsmedel i stället för våldsmedel, hvilka nära de låga instinkterna hos barnet, som åt en svagare ger igen de slag, det själf mottagit. De göra det vidare genom att uppmuntra den militäriska hågen och loforda yttringar af småaktig fosterlandskärlek. Må i stället hvarje mor med sitt mest brännande förakt möta alla öfversitteriets, öfvermodets och råhetens kraftyttringar, alla knytnäfssegrar, men däremot med sin ömmaste smekning löna hvarje ädel strid till en svagares försvar!

Men må hon ej tro, att hon behöfver elda gossen att slåss för sitt land. Så väcker hon blott i hans osammansatta själ en lågande längtan efter krig, på det han må få upptaga dusten med arffienden! Stridshågen, som två tusen år af kristendomspredikan icke kunnat utrota, den behöfver sannerligen icke näras af mödrarnas ord, för att ännu finnas kvar i den stund, då den verkligen kommer att behöfvas.

Men vill modern lära sin son att älska fäderneslandet, låt honom då lefva i dess natur och dricka djupt af dess fägring; mätta honom med Sveriges saga och sång; tala om vårt folks fredliga stordåd, ja tala äfven om den krigiska bragden, som en gång var fosterlandskärlekens högsta uttryck, men säg honom att detta ideal är förgånget, att fosterlandskärlekens högsta uttryck nu är att sträfva och lefva för sitt lands kultur. Och sätt detta arbete för fosterlandet i ett oupplösligt samband med arbetet för frihet, utveckling och lycka åt hela mänskligheten.

En sålunda fostrad yngling skall, äfven han, en gång lidelsefullt älska sitt land. Också hans hjärta skall stå stilla vid hvarje hot mot dess oberoende, skall svälla af fröjd vid dess fredliga ära. Äfven hans öga skall glänsa, när han i fjärran land hör modersmålets ljud eller ser en flik af våra färger; också för honom skall »ljungen lysa rödast på den tufva, där han lekt som barn», också han skall i farans stund blanda sitt blod med vår jord för att värna hvar tum af densamma, värna fädernas frihetsarf och framtidens hopp. Men han skall aldrig, drifven af en falsk, ytlig patriotism, bli i stånd att vilja anfalla ett annat folk, kränka dess frihet och hämma dess utveckling.

IX.

Fredsrörelsen, den sociala nydaningen, skolan – alla dessa tidens mest brännande frågor stå och vänta på kvinnornas frigjorda krafter, brukade i enlighet med kvinnans egnaste natur, hvars styrka just är den:

att för henne aldrig två gånger två är fyra!

Eller med andra ord: att hon mot alla männens system och politiska skäl, deras statistik och tabeller, deras slutledningar och utredningar sätter in sin tro, sitt hopp och sin aning: att det finnes många moment, hvilka icke blifvit medtagna i kalkylerna och som därför skola komma dessa att visa sig felaktiga.

En kvinna6 har yttrat ett gränslöst djupt ord: nämligen att det betecknande för den bästa som den sämsta kvinnonaturen är dess vildhet, denna med självfva urnaturen djupt förbundna bundna väsensart, som hos de yppersta kvinnorna kulminerar i den stora hängifvenheten och hos de sämsta i brottet, men hos båda yttrar sig som oförmåga att antaga den gifna kulturens resultat som för sig förbindande.

Och huru skulle man bättre kunna uttrycka begreppet *das ewig weibliche* än just genom denna »vildhet»! Den är ordet för den naivitetens gratie, detta oförutsedda, stämningsfulla, impulsiva och omedelbara, som ger sig helt åt sin hänryckning, som leker med systemen och programmen, logiken och formerna. Mannen åter, äfven när han med geniets vildhet bryter in i det häfdvunnna med sina nya tankar, nöjer sig dock aldrig förr än han bevisat, att i dessa nya tankar 2 × 2 verkligen blir 4; eller att det äfven finnes logik och system i hans yra.

Kvinnans snabba intuition, hennes spontana hängifvenhet, hennes starka instinktlif, fram för allt hennes innerliga naturbundenhet genom fruktbarheten, moderligheten – all detta »evigt kvinnliga» är det, som ger henne den aningens intensitet, hvilken i forntiden gjorde henne till sierska, i nutiden ömsom till mannens inspiration och ömsom till hans förtviflan. Det är detta, som utgör det »kvinnligt» egendomliga hos det kvinnliga geniet, hvars segrar inom vetenskapen, dikten och konsten äro vunna just genom det fulla bruket af denna styrka. Visserligen har snillet ofta något af det andra könets egendomligheter, men den geniale mannen har mera af den kvinnliga naturen, än den geniala kvinnan af den manliga, och genom denna fördubbling blir det manliga snillet det större af de två. Det är, å andra sidan, vildheten i kvinnans natur, som sålunda också blir begränsningen i hennes geni.

Den väsensfrändskap, som finnes mellan det »evigt kvinnliga» och det kreativa i skaldens och konstnärens genius, detta gör att dessa bättre än andra män förstå kvinnorna och, omvändt, af dem bli förstådda.

Det formella, logiska och systematiska i den manliga naturen är det, som gör dussinmänniskan bland männen till en mera torrt formdyrkande, mera självsäker filister än kvinnan af samma cert. Den kvinnliga dussinmänniskan måste alltid göra något våld på sig innan hon lyckas få bort det vilda elementet i sin natur, antingen genom att låta det besegras af den medfödda kvinnliga svagheten: konventionell världslighet, eller af den förvärfvade manliga: pedantisk formalism. Den nutida uppfostran och vissa af de nutida yrkena öka betänkligt de kvinnliga dussinmänniskorna. Men det är den kvinnliga vildheten det gäller att rädda, ifall den frigjorda kvinnokraften skall komma kulturförloppet till godo.

Förmågan att se tingen mera dikteriskt än genomsnittsmannen, denna förmåga är det, som gjort äfven den hvardagliga kvinnan till underverkstroende och som satt henne i stånd att, allt sedan Evas dagar, också göra underverk eller åtminstone vrida världshändelserna på ett, ej blott af Adam utan af självfva försynen oförutsedt sätt.

En tysk tänkare yttrar, att om kvinnan icke kommit till i skapelsen, skulle mannens ordnande förstånd för länge sedan hafva lyckats att, matematiskt klart och bestämdt, lösa tillvarons problem. Men nu har det alltid

funnits en rest i tillvaron, som icke gått upp i de öfriga talförhållandena. Denna rest är kvinnan. Hon omöjliggör att lifvet kan behandlas som ren matematik. Genom förbiseende af faktorn *kvinna*, hafva alla männens matematiska resultat blifvit felaktiga. Detta förstå profeter och filosofer. De låta matematik vara matematik, verklighet vara verklighet. Men bakom verkligheten veta de att känslan, mystiken finnes. Och dess makt representeras af kvinnan.7

Denna kvinnans makt har under tidernas lopp varit aktiv på samma sätt som de naturkrafter, hvilkas lagar varit okända, men hvilkas verkningar man förnummit.

Kvinnofrigörelsens innersta betydelse är: att denna kvinnlighetens kraft nu är på väg att bli uppdagad och medvetet ställd i mänsklighetens tjänst.

Men kvinnorna borde därvid likna den naturmakt, som gjort sitt inträde i kulturens tjänst under samma århundrade som de själfva, elektriciteten. Den har icke upphört att gå sina vilda viggars väg öfver himlahvalfvet, därför att den nu också lyser i arbetslampan på vårt bord. Men kvinnan har ej gått sin egen vilda väg, revoltens väg mot allt det onda i samhället, som är följden af mannens ensidiga välde. Kvinnorna hafva fruktat att anses utan sinne för nyttorna; att bli beledda som ologiska och fantastiska, som odugliga arbetskamrater ifall de icke radade upp sig som nollor bakom en manlig siffra, icke arbetade inom den af mannen fastställda ramen. Och på detta sätt har världen blifvit sig lik. Men först när kvinnan sätter in sin egen vibrationshastighet i kulturförloppet, skall detta börja röra sig i en annan riktning.

Hvarje gång en kvinna haft revoltens mod, har hon framkallat rörelse. Elizabeth Fry, Florence Nightingale, Josephine Buttler, Harriet Beecher Stowe, Fredrika Bremer, Camilla Collett m. fl. äro exempel därpå. Må nu kvinnorna revoltera i mängd mot skolornas själamord, mot krigens massmord, mot det nuvarande produktionssystemets människooffer! Kvinnan bör få rösträtt och tillträde till alla det medborgerliga lifvets områden, emedan samhället behöfver mödrar lika väl som fäder. Historien visar redan regentinnor, hvilka varit sina lands mödrar. Framtiden skall äga många flera sådana landsmödrar, kvinnor, som, då deras egna barn icke längre behöfva deras vård, bruka sina krafter för samhället, sätta in dem öfverallt där moderlighet behöfves. Och framför allt är denna oumbärlig för att ge huld och skydd åt de unga tankarna, de späda begynnelserna, dem siaren och skalden utsår i folksjälen.

Den kvinnliga kraft, hvilken ännu väntar på sin fulla frigörelse, skulle jag ej behöft med så många ord framhålla, om icke historien om dess utveckling bekräftade sanningen af Feuerbachs yttrande: Die einfachsten Wahrheiten sind es gerade, auf die der Mensch immer am spätesten kommt – eller på enkel svenska:

Det är på ögonen vi först blifva blinda.

Det är samma kvinnliga kraft, som mänskligheten, fast omedveten om hela innebörden af sin dyrkan, hvarje jul tillbeder under gestalten af en ung mor med sin förstfödde son i sin famn.

När moderlighetens kraft en gång framträder på jorden i sin fulla själfhärlighet, då skall den, i en djupare mening än hittills, åt världen föda frälsningen.

”Naturenliga arbetsområden för kvinnan.”

Den, som erkänner att moderligheten är kvinnans djupaste bestämning, hennes innersta egendomlighet, måste som följd däraf medgifva: att de för kvinnan mest naturenliga arbetsområdena äro de, där hon har den fullaste användning för denna sin egendomlighet.

Och många kvinnor, dem lifvet icke gifvit bruk för moderligheten i dess egentliga mening, hafva också med förkärlek sökt omsätta denna känsla på sådana arbetsområden, där de dock kunnat få omhulda och fostra, hjälpa och trösta. Det är i synnerhet två stora verksamhetsfält, inom hvilka kvinnan funnit bruk för sin moderlighet. Det ena är såsom lärarinna – i den nya världen har kvinnan äfven med framgång utsträckt lärarinnans verksamhet till prästens – samt inom sjuk- och hälsovården. Såsom barnmorska, läkarinna, gymnast, sjuksköterska m. m. har kvinnan ett i hög grad naturenligt arbetsområde.8

En hittills icke bruten bana, kunde i sig förena de båda redan nämnda naturenliga arbetsområdena, nämligen den *bildade barnavårdarinnans.*

Men, utbrista flertalet kvinnor, detta vore väl det minst behöfliga af alla yrken! Utom mödrarna själfva, finnas ju barnjungfrurna och bonnerna, och sedan vidtager ju skolan?

Intet vore lyckligare, än att mödrarna själfva alltid kunde gifva barnen deras första kroppsliga och andliga vård.

Men många mödrar äro så upptagna af öfriga hemplikter, eller af de skyldigheter deras sociala ställning medföra, att de ej hinna detta. Andra åter måste ägna sig åt något yttre förvärfsarbete eller också hafva de en bestämd begåfning, hvars utveckling de ej kunna offra. Andra åter äro fullkomligt i saknad af alla anlag för uppfostran. Ty man blir icke uppfostrare därför att man blir mor, och äfven det pedagogiska snillet är naturens gåfva.

Detta snille kan man visserligen finna hos mången kvinna af folket. Mer än en barnaflock torde hafva fått sina grundläggande etiska intryck från någon präktig gammal barnjungfru af det nu snart utdöda slaget. Men i de flesta fall äro de, ofta halfvuxna, alltid andligt outvecklade och för sin verksamhet oförberedda barnflickorna, icke de för barnasinnet lämpliga ledarinnorna. Det är ofattligt, med hvilken sorglöshet mödrarna lämna sin dyrbaraste egendom i dessa för dem okända flickors händer, liksom sedermera i den ofta lika okända bonnens. Utom att denna ofta är lika oförberedd i sitt kall, som den svenska tjänarinnan, så är denna utländska flicka af ännu en annan orsak olämplig för de mindre barnens vård. I detta fall vore det verkligen skäl att röra vid den, så ofta i otid anslagna, fosterländska strängen. Just under de år, då barnens sinnen vakna för den dem omgifvande naturen och de borde lära sig känna och älska den; just då deras vaknande fantasi skulle fyllas af vår saga och sång, då alla dessa tidigaste intryck borde meddelas, af hvilka fosterlandskärlekens finaste rottrådar näras – då lämnar man barnen åt en främmande, utan all kännedom om eller känsla för vårt språk, våra sagor och vårt lands natur! Och man gör det, för att lära barnen »tala ett främmande språk», som de små dessutom i de flesta fall glömma.

Låt i stället den utländska bonnen komma, när barnen börjat det utländska språket i skolan, då skall hon verkligen främja barnets språkkunskap. Men därförinnan må den mor, som icke själf kan vara sina barns enda vårdarinna, taga till sin hjälp en annan, bildad barnsköterska.

Denna vore nog lika behöflig i staden som på landet och skulle i staden för barnen kunna afkorta den långa, studieintresset så ofta slappande, skoltiden. Tills vidare är det dock troligt, att dessa barnsköterskor skulle röna mesta efterfrågan från landsorten. Där måste man nu ofta nöja sig med småskolelärarinnan, hvars halfbildning – ty bildade flickor blifva tyvärr sällan småskolelärarinnor – gör hennes ställning i ett hem full af svårigheter.

»Tror ni då,» invända otaliga röster, »att icke den bildade barnavårdarinnans ställning skulle medföra än större svårigheter, äfven antaget att man behandlade henne som familjemedlem? Just hon skulle få oupphörliga konflikter att bestå, då hennes och moderns meningar skilde sig. I somliga fall skulle mödrarna blifva än mera likgiltiga för barnens utveckling, än mer främmande för deras hjärtan; i andra fall skulle barnen lida af slitningen mellan olika metoder.»

Naturligtvis måste sådant kunna inträffa. Men det inträffar äfven nu, och på ett för barnen mycket farligare sätt, när barnjungfrun eller bonnen motverkar föräldrarna och bakom deras rygg öfverträder deras befallningar. Med den bildade barnavårdarinnan kunna erfarenheter, åsikter och skäl utbytas, och ur detta utbyte skulle så väl modern som barnavårdarinnan vinna ökade insikter i sin uppgift, ny eggelse i dess fullföljande.

»Men huru kan man tänka sig, att en bildad flicka skulle vilja åtaga sig alla barnkammarsysslorna? Och utan detta har man icke råd att för sina små barn anställa en sådan person,» invändes å nyo.

Hvarför skulle icke en bildad flicka lika väl kunna åtaga sig de, med några små barns vård förbundna, sysslorna, som hon åtar sig mycket svårare grofarbete, när hon ägnar sig åt sjukvården? Naturligtvis måste man förutsätta, att icke något svalg befästes mellan barnkammaren och förmaket, utan att alla de rimliga hänsyn iakttagas, dem den bildade barnavårdarinnan, lika väl som sjuksköterskan, har rätt att vänta. Kanske skulle just barnasköterskans säregna ställning komma att blifva en af de väl behöfliga broar, som kunde närma husbondefolk och tjänstefolk, genom en mera tidsenlig uppfattning af hvarderas ömsesidiga plikter och rättigheter.

Tills vidare torde den naturliga öfvergången från obildade till bildade barnsköterskor vara den, som i verkligheten ägt rum i ett af mig bekant fall. En ung fru, hvars håg låg åt ett bestämdt yttre arbete, som hon dessutom af ekonomiska skäl behöfde fortsätta, ville ej halfva dagarna anförtro sin lilla tvååriga dotter åt en tjänarinna. Bland systrarna i den unga fruns föräldrahem fanns en, som längtade efter en verksamhet. Denna syster åtog sig därför och fyllde, till ömsesidig glädje och nytta, »barnjungfruns» plats i systerns hem, och utan att sky något af det arbete, den medförde. Huru ofta skulle icke en kvinnlig anförvant eller vän på detta sätt kunna åtaga sig samma uppgift, utan att några af de, med en främmande alltid möjliga, konflikterna behöfde uppstå!

För att dessa barnavårdarinnor skulle vara verkligt yrkesdugliga, behöfde de emellertid – när ej egna småsyskon finnas, som »pedagogiskt material» och en klok mor som lärarinna – en särskild utbildning.

Men denna skulle icke äga rum i några nya anstalter för mångläseri, läxplugg och examina.

Dessa förskolor borde tvärtom ordnas så, att i alla större städer en kvinnlig läkare och en kvinnlig pedagog tillsammans upprättade dem i form af en *klinik för barnsjukdomar*, en *barnkrubba* och en *småbarnsskola*, där de unga flickorna erhölle tillfälle att praktiskt utbilda sig under sakkunnig ledning. De skulle sålunda inhämta grunderna för barnets sjuk- och hälsovård, de gymnastiska rörelser och lekar, som lämpa sig för småbarn, liksom den, för dessa särskildt afsedda danska (Mikkelsenska) slöjden och de Fröbelska handarbetena. De skulle inhämta de bästa metoderna för att lära barnen grunderna i innanläsning och skrifning, i modersmålet och i räkning; de skulle lära sig att ute i naturen besvara barnens frågor om denna och leda barnen till att iakttaga dess företeelser. De skulle öfva sig att berätta sagor och sjunga visor. Därjämte skulle de erhålla anvisning på de böcker, de själfva borde begagna för att ur dem kunna hämta sina meddelanden till barnen. Och slutligen skulle man sätta i deras händer de äldre och yngre klassiska arbetena om barnauppfostran, och de yppersta af de många moderna arbetena öfver barnets fysiska och psykiska lif. De skulle verkligen läsa Comenius, Locke, Pestalozzi, Rousseau, Spencer m. fl. och lära sig tänka öfver deras tankar, icke nöja sig med referat af desamma. Genom undervisningsprof och genom skriftliga uppsatser öfver det lästa, skulle tillräcklig kontroll kunna öfvas med afseende å elevernas förmåga att tillgodogöra sig studierna. Inga andra villkor borde uppställas än att den sökande som regel vore tjugu år. Förlofvade flickor borde få komma in vid hvilken ålder som helst. Men annars torde den helt unga, nyss ur skolan utgångna, flickan oftast komma att betrakta alltsammans som ett nytt plugg, och icke medföra det vakna intresse, som ensamt kan göra en sådan kurs fruktbärande. För den, som icke ville genomgå sjukvården, kunde kursen hinnas på ett år, annars på två.

En sålunda utbildad flicka skulle med lätthet erhålla plats vid de enskilda skolornas småklasser.

Den åter, hvilken valde barnsköterskans yrke, skulle snart finna sig lika behöflig och efterfrågad som den bildade sjuksköterskan. Äfven om man nödgas antaga, att hon till en början ej skulle lönas högre än en bonne, vore dock hennes ekonomiska ställning på en sådan plats bättre, än om hon skulle underhålla sig själf på 8–900 kronors lön. Hvad den andliga delen af hennes arbete angår, skulle det innebära den svårigheten att, liksom sjuksköterskans, blefve äfven barnsköterskans plats af mer eller mindre kortvarighet. Men på hvarje nytt ställe skulle hon å nyo värmas af barnahänder och barnaleenden, och hon skulle sålunda känna modershjärtat vidgas inom sig, medan hon kanske annars, bunden vid en kontorsstol, under årens lopp endast skulle blifvit utsliten, icke utvecklad.9

Det behöfver icke påpekas, att den unga flicka, hvilken framdeles blefve mor, skulle hafva erhållit en, för hela släktet betydelsefull, utveckling i en sådan kurs, en utveckling, som hennes nuvarande uppfostran alldeles icke sörjer för. Vid den ålder, då våra mormödrar förestodo den tidens mycket mer invecklade hushåll, och dessutom skötte några små i barnkammaren, är nutidens unga flicka ofta en i hemmet nästan onyttig, i kvinnliga värf alldeles oerfaren medlem. Hon läser läxor på skolbänken från sex år till några och tjugu, och hon frikallas under tiden från hemplikterna. Hela sin första ungdom tillbringar hon sålunda i ett andligt omyndighetstillstånd, ty hon erhåller icke ens den utveckling till ansvar och individuelt oberoende, som verkliga själfstudier kunde gifva.

Ingen tänkande kvinna kan önska de tidiga giftermålen tillbaka. Tvärtom måste en hvar önska äktenskapsåldern i norden framflyttad till tjugu år. Och lika litet kan någon kvinna, som själf känt kunskapsglädjen och arbetsglädjen, vilja lägga ens ett halmstrå i vägen för en enda ung flicka, hvars verkliga håg drifver henne till grundliga studier eller till ett, genom yttre arbete vunnet, oberoende. Men hvad den äldre, tänkande kvinnan måste önska tillbaka, det är de unga kvinnorna, i stället för sekelslutets typ, en halfvarelse med en skolpojksjäl i en outvecklad och öfveransträngd flickgestalt, utan kvinnlig värdighet eller kvinnligt behag.

Men något måste ju våra flickor taga sig till, mena mödrarna. Genom maskiner och fabriker är själfva grunden för den husliga ekonomien ändrad och hemarbete är nu ofta slöseri. Och finnes verkligt hemarbete för en dotter, räcker det ej till för flera. Och har man flera döttrar, så behöfver man i regeln tänka på deras framtid, genom att för dem öppna de vägar, till hvilka endast student- eller seminarie-examen ger tillträde. Kunna de bättre använda sin tid, medan de vänta på en verklig lifsuppgift, än genom en examen?

Denna tankegång är ungefär lika riktig, som om en mor uppmanade sina hungriga småbarn att äta murbruk medan de väntade på middagen. Murbruk är värdefullt för sitt ändamål, ehuru det icke har värde som föda, och en examen har tillsvidare värde som byggämne, nämligen för dem, som vilja nå en viss kunskapsgrad eller komma in i ett visst yrke. Men i och för sig ger den ingen näring åt den efter individuell utveckling eller djupare kunskaper hungrande. Särskildt är studentexamens olycksaliga inflytande redan så uppenbart på det manliga släktet, att alla borde motarbeta att äfven det kvinnliga släktet drifves in under samma ok. I stället skulle de klarseende rikta all sin sträfvan på att erhålla en verklig folkskola, för båda könen och alla samhällsklasser, med en tidig afslutning af skolans kurs. Därefter skulle fackbildning vidtaga inom olika vetenskaper och yrken, en fackbildning ordnad så, att ungdomen blefve räddad från det förslöande mångläseri och läxplugg, under hvilket de tänkande så bittert lida, medan de trampa i de jämnlöpande »kursernas» väf, där de många, tunna, brokiga trådarna, då de nått en viss längd, afklippas af en examenssax.

Under nuvarande skolförhållanden skulle den, af förvärfsarbetet oberoende, unga flickan mycket bättre bruka hviloåren mellan skolan och upptagandet af något allvarligt lifskall genom att, under en sakkunnig ledning, lära känna den husliga ekonomiens teori och praktik; eller genom att läsa den litteratur, om hvilken

hon blott hunnit höra talas i skolan; eller genom att grundligt tränga in i något enda vetenskapligt eller konstnärligt ämne; eller genom att utomlands verkligen lära några af de lefvande språken; eller genom att deltaga i någon form af arbete för andra; eller genom att äga ro och rätt till själfutveckling, som äfven innefattar en måttligt njuten ungdomsglädje. Och innan hon gifte sig, borde genomgåendet af den nyss skildrade barnsköterskekursen vara den viktigaste delen af hennes utstyrsel.

II.

Om redan dockan, sluten till det tvååriga flickebarnets bröst, uppenbarar moderligheten inom detsamma, så kan man några år senare inför dockskåpet iakttaga ett annat moment af den gryende kvinnligheten, nämligen lidelsen för att ordna ett hem. Och dock hafva kvinnorna nästan endast i sitt eget hem öfvat detta sitt anlag. Men de äro därvid ännu, åtminstone i städerna, till stor del beroende af den bostad, de finna färdig. På denna bostad har sällan en verkligt konstnärlig arkitekt fått trycka sin prägel, utan den är ett alster af byggmästaren, som endast sökt åstadkomma så många och så granna våningar som möjligt, utan hänsyn till det ändamålsenliga, det sunda eller sköna. Sålunda får man marmortrappor, men inga badrum; granna tak, förgyllningar och panelningar i stora förmak och salar, men en liten, solfattig barnkammare; onödig lyx i allt som synes, och idel obekvämlighet i den del af våningen, där arbetet utföres. Allt detta torde icke bli annorlunda förr än kvinnorna – som de redan med framgång gjort i Amerika – själfva göra sig till arkitekter. Inom arkitekturen, denna den manligaste af alla de sköna konsterna, torde kvinnan väl knappast komma att skapa nya stilar eller monumentala storverk. Men genom att skaffa sig yrkesduglighet som arkitekt skulle kvinnan, någon gång som själfständig, annars som assistent hos de manliga arkitekterna, komma att i stort öfva samma inflytande på hemmens anordningar, som hon i allmänhet öfvar, när en familj åt sig bygger en bostad. Det är då vanligen husfrun, som i byggnadsplanerna gör de värdefullaste ändringarna, och kommer med de för trefnaden viktigaste förslagen. Och i Stockholm har åtminstone en kvinna affärsmässigt drifvit byggnadsverksamhet med utmärkt framgång.

Visserligen skulle nog dessa kvinnliga arkitekter i början hafva att kämpa mot den kvinnliga fåfängan och slentrianen. Men med de mera utvecklade husmödrarna till bundsförvanter skulle de snart lära de öfriga att sätta sin fåfänga, icke i lyxrum för sällskapslifvet, utan i stora, soliga barnkamrar och trefliga badrum; i kök, försedda med den nya världens prydliga och arbetssparande inrättningar, samt i ett vackert rum för tjänarna. Troligen skulle äfven den kvinnliga arkitekten medverka till sådana anordningar, att nutidens starkt växande kraf på hvar sitt rum för makarna kunde uppfyllas, ett kraf mot hvilket utvecklingen fortskridit, allt sedan föräldrar och barn ej längre trängde sig samman i ett rum, medan de öfriga gemaken stodo tomma. Framtiden skall helt visst finna nyssnämnda anordning betydelsefull för såväl den skönhet som den individuella själfständighet i samlifvet, hvilkas målsman den utvecklade nutidskvinnan är.

De kvinnliga arkitekterna skulle emellertid ej endast omdana rumförhållandena och låta solens, luftens och vattnets hälsokällor flöda inom hemmen. De skulle äfven associera sig med konstnärligt utbildade kvinnliga dekorationsmålare, tapetserare, snidare, med de artistiska dekorativa affärerna i utlandet, liksom med våra egna stora affärer för konstnärligt handarbete, på hvilket område redan nu utmärkta kvinnliga krafter verka.10 Sålunda kunde hem uppstå, där ett vackert helt skulle kosta mycket mindre än den nuvarande smaklösa, osammanhängande lyxen. Äfven där våningens blifvande hyresgäster själfva med sin smak präglade alla anordningar, behöfdes den kvinnliga arkitektassistenten för att öfvervaka att utförandet ej förfuskades genom husvärdars och handtverkares godtycke.

Skönheten är sitt eget ändamål. Men på samma gång den fyller sin säregna uppgift, ingriper den djupare i vår fysiska och psykiska hälsa än vi ana. Samma individ mår verkligen bättre i ett rum med harmoniska än skrikande färger; handlar rättare i en solfylld än i en solfattig bostad; tänker ädlare, där alla linierna äro ädla

och får ett älskvärdare väsen, där vackra tapeter och prydnader möta ögat.

När kvinnorna en gång upphöra att passivt finna sig i den yttre omgifning, som ofta obildade män åt dem ordnat, skola de på det allra väsentligaste sätt kunna höja den fysiska och psykiska lifskänslan inom sig själfva och hos sin familj, genom att förena det naturenliga, det ändamålsenliga och det sköna till ett oupplösligt helt i de hem, de skapa åt sig eller åt andra.

I sammanhang med de nyss antydda arbetsområdena, bör det framhållas, att kvinnor visat sig kunna organisera och väl leda omfattande företag11, i synnerhet där ett mångahanda, icke ett enahanda, tagit deras krafter i anspråk. Det bästa beviset lämnar oss vår storhetstid. På kvinnornas drift och omtanke hvilade då en stor del af landets förmåga att bära sina bördor. Men det är att märka, att det i synnerhet var inom ett med kvinnans skaplynne öfverensstämmande yrke, där hon då visade sin duglighet, nämligen landtbruket.

Och detta är också ett tredje, naturenligt arbetsfält till hvilket kvinnan borde vända sig.

Landtbruket i vårt land är nu mera ett så omfattande, så kompliceradt och så bekymmersamt yrke, att få kvinnor torde mäkta detsamma i dess helhet. Men det finnes grenar af yrket, hvilka mycket väl lämpa sig för kvinnan, såsom mejerihandteringen och framför allt *trädgårdsskötseln.* Näst efter att syssla med barn, torde väl intet arbete mera motsvara den kvinnliga egendomligheten, intet gifva bättre uttryck för moderligheten i hennes väsen än just när hon får uppdraga en planta eller vårda en blomma: när hon får se lif spira och utveckla sig, när hon får omhulda och framälska, när hon får bruka sitt skönhetssinne och sin förmåga att ordna och därunder själf lefva det sunda, rika, kropp och själ utvecklande lifvet samman med naturen och dess härligheter.

På kontoren och byråerna i en stad förlora kvinnorna däremot ofta sin lifsglädje samt blifva sjuka eller nervösa och måste bära de manliga kamraternas missnöje öfver försummadt arbete eller hålla i tills de stupa.

Vid detta som vid alla mina argument för naturenliga arbetsområden åt kvinnorna, har jag endast tanken på flertalet kvinnor. Det fåtal, som har manliga egenskaper men saknar det moderliga sinnet, de kunna utan lidande för sig själfva eller skada för mänskligheten bruka sina krafter till alla möjliga yrken, äfven sjökaptenens och lokomotivförarens, såsom de faktiskt gjort i Amerika.

Trädgårdsskötseln är redan i utlandet idkad med framgång af kvinnor. Men hos oss har ännu icke tillräcklig vikt blifvit lagd vid detta arbetsfält.

Nästan samtidigt och oberoende af hvarandra började uppmaningarna till kvinnorna att ägna sig åt detta yrke.12 Men det var genom manligt initiativ som utbildning i trädgårdsyrket öppnades för kvinnan, när direktör R. Abelin 1891 gjorde sin trädgårdsskola vid Norrviken nära Norrköping till en samskola, där äfven kvinnliga elever mottagas. Sedan dess hafva dock endast omkring tjugufem kvinnor – och bland dem åtskilliga allmogekvinnor – genomgått kursen hos direktör Abelin. Denne främjar med största nit och offervillighet det kvinnliga trädgårdsmästaryrket, för hvilket han anser att kvinnan visar stor fallenhet och lifligt intresse. Han har ock funnit att detta arbete är en för kvinnan ypperlig naturenlig gymnastik hvilken, på samma gång som den stärker kroppen, ger sinnet friskhet och glädje.

Efterfrågan till kursen, hvars ytterst billiga pris är 600 kronor för helt år (med allt, äfven läkarvård, inberäknadt) har årligen ökats. Men utan att så stort intresse för denna yrkesutbildning uppstår, hos staten eller kvinnorna själfva, att tillfälle beredes till en utvidgning af Norrvikens lokaler, kan endast ett begränsadt antal elever antagas.

Åtskilliga af de utgångna kvinnliga eleverna hafva erhållit anställning eller börjat egen verksamhet. Men huru många flera kvinnor skulle icke kunna börja en sådan, ifall de i större skala associerade sig med

hvarandra, skaffade sig jord i våra stora städers närhet och – genom ett ordnadt system ej blott för produktion utan äfven för afsättning – satte sig i säkerhet mot de svårigheter, som nu afskräcka en del kvinnor från risken vid ett sådant företag?

Som trädgårdsarrenden ofta erhållas just vid herregårdar med rymliga boningshus, borde t. ex. den kvinnliga trädgårdsmästaren, i förening med någon kvinnlig vän, lätt kunna upprätta hushållsskola, konvalescenthem, eller hem för sommargäster, och hon skulle äfven kunna förena sin trädgård med en bigård, fjäderfäuppfödning m. m. För att trygga afsättningen borde därjämte de på landet arbetande kvinnorna sätta sig i förbindelse med andra bildade kvinnor, hvilka i städerna öppnade utsäljningslokaler för trädgårdsprodukter och konserver, blomsterbodar, goda, smakfullt ordnade förfriskningslokaler och matställen o. d. Genom en sådan, fullt affärsmässig och omfattande, association skulle den ena parten vara tryggad som producent, den andra såsom afnämare vara viss att erhålla fullgoda varor utan något afdrag för mellanhänder. Hvad som för den ensamstående skulle vara förenadt med stora svårigheter, torde en dylik vänlig och på samma gång affärsmässig bolagsrörelse med lätthet kunna åstadkomma, nämligen att de sålunda arbetande kvinnorna vunne ekonomiskt oberoende mycket förr än den kvinna vinner ett sådant, som på skuld eller med andras hjälp dragit sig genom en examen, för att sedan trängas om illa lönade platser i städerna.

Den enda invändningen, som kan göras mot den bildade kvinnans arbete som trädgårdsmästare, är att hennes kroppskrafter icke skulle räcka till. Och detta blefve nog fallet, om hon i bredd med trädgårdsdrängarna skulle djupgräfva, bära vatten och dylikt. Men att utföra hvarje del äfven af grofarbetet behöfves icke, för att bli kunnig i ett yrke. Det är genom detta misstag, vid utbildningen af de kvinnliga sjuksköterskorna, som den ena efter den andra af dessa själf blir sjuk eller åtminstone till ytterlighet öfveransträngd. De böra visserligen kunna skura och utföra dylika sysslor om så fordras, men det är en stor kraftförlust att låta sjuksköterskan, hvars spänstighet bättre behöfves för viktigare ändamål, slita ut sig på sysslor, dem hvem som helst kan göra lika väl. Och sak samma blefve det, ifall den kvinnliga trädgårdseleven dignade under vattenoket.

De sträfvanden att förverkliga ett mera naturenligt lefnadssätt, hvilka i våra dagar yttra sig, isynnerhet som vegetarism, komma att medföra en allt större marknad för just de varor, dem kvinnorna inom trädgårdsyrket skulle producera. Resultaten af deras arbete skulle således fylla verkliga behof och icke mångfaldiga alla de artificiella behof, hvilka det nuvarande kvinnoarbetet bidrager att utveckla. Kvinnornas flitiga inträde i trädgårdsyrket skulle medföra att en större del af vår odlade jord erhölle en intensivare kultur, medan nu endast 0,09 proc. af denna är trädgårdsodlad. En ökad trädgårdsskötsel finge äfven till följd, att de yppersta födoämnena kunde, i stället för att vara lyx under större delen af året, blifva daglig spis för vårt folk.

Slutligen är jag gammalmodig nog att vilja påminna om ännu ett naturenligt arbetsområde för kvinnorna.

Under allt tal om att dessas krafter nu äro frigjorda, till följd af de nya produktionsmetoderna, glömmer man: att i norden äro städerna mindre betydelsefulla än landsbygden, och att på landsbygden fortlefver tills vidare – så när som på några detaljer – hela den gamla hushållningsmetoden. Men hvad som icke fortlefver, det är den bildade husmoderns sakkännedom om hushållningens olika grenar. Följden har blifvit att landthushållet nu ofta är allt för betungande för landtbruket; att en icke obetydlig del af detta senares betryck kan skrifvas på husmoderns oförmåga att ställa tjänareantalet och utgifterna i riktiga förhållanden till gårdens inkomster. Den indirekta nationalekonomiska förlust, som är en följd häraf, kan icke bevisas med siffror. Men om den det kunde, skulle dessa siffror troligen vida öfverstiga den nationalekonomiska vinsten af hvad den kvinnliga öfverklassens yrkesarbete under samma tid uppgått till.

Den kvinna, som redan äger ekonomiskt oberoende och söker ett yttre arbete endast af verksamhetsbegär, hon brukar sin frihet att välja synnerligen illa, när hon, inom banker och på liknande banor, mot en liten ja

stundom ingen, lön, tager arbetet från de obemedlade kvinnor eller män, hvilka icke kunna lefva på den betalning, som en i ett hem underhållen kvinna kan nöja sig med. Dessa obemedlade skulle dessutom i regeln sköta platsen bättre, än hvad den gör, som har medvetandet att kunna lämna den när hon vill.

Det vore i stället en vacker uppgift för oberoende kvinnor, att bruka det ekonomiska stöd de äga, för att sätta i gång företag af de ofvan antydda slagen, och därigenom öppna nya utsikter till förvärf för de obemedlade kvinnor, hvilka själfva icke äga något, som de kunna börja med.

Många andra naturenliga lefnadsbanor finnas eller komma att bli funna, men de nu gifna antydningarna äro nog för mitt syfte, som varit att åtminstone med några praktiska förslag fullständiga mitt yrkande: att den unga kvinnan helst borde söka sig en verksamhet, som går samman med, icke emot hennes natur, som icke gör henne kroppsligt och andligt mindre ägnad för moderskallet. Och som detta kall ju måste anses som det för kvinnan önskvärda, liksom det för flertalet uppnåeliga, så borde man, i fråga om nya banor för kvinnor, mindre taga hänsyn till dem, hvilka komme att förbli ogifta, och mera till att arbetet blef sådant, att det äfven i någon mån gaf en utveckling, som kunde komma ett möjligt äktenskap till godo.

De oberoende kvinnor, hvilka icke hafva håg för några af de här föreslagna banorna och ej heller kunna finna någon annan, för dem återstår en i hög grad kvinnlig sfär, nämligen det frivilliga sociala arbetet, där de i fullaste mått hafva bruk för moderlighetens krafter, under sträfvan att bereda lyckliga och människovärdiga samhällsförhållanden. Om öfverklasskvinnor slöte sig samman till en planmässig sträfvan, mindre för att ordna och öfva välgörenhet, än för att göra välgörenhet obehöflig, då skulle de i staden som på landet finna lifsgärning nog. Arbetarbostäderna; barn- och hälsovården i arbetarhemmen; fabriksinspektionen inom det kvinnliga fabriksarbetets olika grenar; arbetarbildningen – se där några af de många uppgifter, för hvilka äfven de yppersta kvinnliga krafter icke vore goda nog, icke många nog.

Och härmed stå vi åter vid kvinnofrågans utflöde i den sociala frågans ocean.

Ty det vore sorgligt kortsynt, ifall jag trodde, att det mera naturenliga arbetet för kvinnan också innebure en lösning af de stora svårigheterna. Hvad jag föreslagit, kan endast bereda en tillfällig lindring af trängseln på arbetsmarknaden och af trycket på kvinnonaturen. Mina förslag hafva ingen betydelse med afseende å det kvinnliga arbetets framtid. Hvarje yrke, som en bildad kvinna upptar, beröfvar nämligen antingen en obildad kvinna en utsikt till förtjänst eller en man någon af hans förvärfsmöjligheter. Och allt eftersom fler och fler yrken komma i de billigare arbetande kvinnohänderna, allt färre bli de män, som genom äktenskapet kunna gifva kvinnan möjligheten att nå sin fulla utveckling som kvinna; allt mera nedtrycka kvinnorna arbetslönerna för hvarandra och männen; allt starkare växer därför från männens sida mot kvinnorna en känsla, lik den hvita rasens hat mot den gula.

Det finnes flera problem mellan himmel och jord än uttolkarna af den nu, till konservatism stelnade, emancipationsdogmen drömma om. Det problem, som framför allt borde kräfva deras öfvervägande, är det, som en svensk tänkare framställt, efter att hafva skildrat huru männen blifvit utträngda inom en af Englands storindustrier:

»Det är en djupt ingripande förändring i ett folks lifshistoria detta, att mannen förlorar i ekonomisk betydelse i jämförelse med kvinnor och barn. Till en dylik ekonomisk degradering af mannen leder nämligen den antydda utvecklingsprocessen i sista hand uti tider som våra, då arbetsbristen är ett ondt, som tilltar inom alla industrier och tendenserna att använda billigare arbetskraft och allt mer automatiska maskiner är i ständigt växande.»13

En hvar, hvilken i våra dagar behandlar kvinnofrågan som en fristående »ideell» fråga; hvilken icke förstår att den, som ljuset med skuggan, är förenad med den sociala frågan, visar sin oförmåga att tänka sammanhängande. Det finnes intet mer orubbligt samband mellan orsak och verkan, än på detta område, och

om äfven alla andra nationalekonomiska missförhållanden i samtiden skulle kunna rättas, utan att en genomgripande social omdaning ägde rum – det enda stora sakförhållandet: kvinnoarbetets frigörelse, detta kräfver med nödvändighet en sådan omdaning.

Af de nya samhällsplanerna måste vi framför allt hoppas, att de skola återskänka alla mödrar åt hemmen under de år, barnen behöfva deras vård.

Äfven den gifta öfverklasskvinnans ställning till det yttre arbetet blir nämligen nu allt mera densamma som underklasskvinnans, att månget äktenskap endast kan ingås på grundval af att också hustrun har en direkt arbetsförtjänst.

Det fåtal kvinnor, som äga geni, de gå under alla förhållanden de vägar, dit deras individualitet leder dem; de lösa, hvar efter sitt temperament, de konflikter, deras dubbla tillvaro medför. För dem duga inga allmänna råd.

Men de hustrur åter, som hvarken ekonomiskt, ej heller andligt äro bundna vid sitt yrke, för dem skall det visa sig som det mest naturenliga, att de upphöra med detta, åtminstone om de blifvit mödrar. De böra framför allt icke ingå sitt äktenskap under den illusionen, att de skola kunna väl fylla både den allmänna och den enskilda uppgiften. Huru många unga fruar genomlefva icke numera åratal af öfveransträngning, själsliga slitningar, självförakt öfver sin oduglighet, vantrefnad inom hemmet, ja, verkliga faror för äktenskapets lycka, innan de inse, att endast under sällsynta undantagsförhållanden skulle de kunnat väl fylla båda uppgifterna? Och när de ändtligen sluta kampen, känna de sig ofta som nedsjunkna i en andlig »underklass», i den grad har den tidsmeningen inträngt i deras medvetande, att endast den omedelbart och utåt arbetande kvinnan äger en fullt människovärdig tillvaro.

Och ifall en hustru uppger sitt yttre arbete, endast för att fylla sin dag med flärd och intigheter, då har hon verkligen tagit ett stort steg nedåt. Det är icke till ordnande af middagar, supéer och all slags bohagslyx i hemmet, som hon bör spara sina krafter.

För att få ro och tid att fullfölja den individuella utveckling, genom hvilken de skola kunna göra först sitt eget hemlif och sedan samhällslifvet rikare, behöfva nutidskvinnorna snarast möjligt lära sig genomföra en sådan »simplification of life», efter hvilken den, af lyx- och komfortbehof halfkväfda, engelska öfverklassen börjat tråna och som är väl förenlig med den hemmens verkliga skönhet, för hvilken man bör hoppas att kvinnan allt mera skall ifra.

När vårt kön befriat sig från trycket af många alldeles glädjelösa umgängesplikter och bohagsomsorger, då skall husmodern hafva många krafter frigjorda. Men dessa krafter behöfva sällan ett yttre arbetsfält, förr än möjligen i medelåldern.

Ty den hustru, som med planmässig och allsidig omtanke leder den husliga ekonomien och söker förbinda den med insikter i det stora nationalekonomiska förloppet; som verkligen söker intaga en sådan ställning till sina tjänare, att hon uppfostrar sig själf och dem för en ny tids plikter och rättigheter, hon gör redan en arbetsinsats af betydande värde. Om hon därtill själf kroppsligt och andligt vårdar sina barn och åt dem bereder hygieniskt som etiskt sunda hemförhållanden; om hon gör sig till sin mans förstående samarbetare, ifall hans värf medger det, eller, om detta icke är fallet, hon i stället hjälper honom att få en inblick i tidens frågor, i kulturella ämnen, dem hans koncentrerade verksamhet hindrar honom att omedelbart taga del af; om hon genom fortsatta självstudier bevarar sin och mannens samtidighet med tidens rörelser, så att de uppväxande barnen i sina föräldrar finna vänner, hvilka på en gång förstå deras känslor och kunna hjälpa dem att reda de problem, som upptaga deras tankar – huru skall hon ens få tiden att räcka till allt detta?

Den kvinna, hvilken sålunda söker utveckla hvarje del af sin personlighet och bruka dessa sina frigjorda

krafter på den djupaste af alla vetenskaper, den skönaste af alla konster, den att göra hvarje moment af hemlifvet så harmoniskt, så äkta, så rikt, så liffullt som möjligt – denna kvinna skall vara ett sekularsnille, ifall hon ännu lider af att någon del af hennes andliga begåfning är obrukad. Och hon skall finna, att all hennes intelligens, allt hennes skönhetssinne, all hennes skaparkraft icke räcka till, om hon helt vill taga del i den religiösa kult, som för mig är framtidens: att dana alla mänskliga lifsförhållanden i allt högre och skönare former, under medvetandet: att det gudomliga endast är att finna i och genom det mänskliga.

* * *

Efterskrift.

Af de två föredrag, som nu offentliggöras, har det första – på inbjudan af komitén för den danska kvinnoutställningen – blifvit hållet i Köpenhamn den 10 september 1895, och i Göteborg den 9 januari detta år, samt – för beredande af hälsovård åt en sjuk – i Stockholm den 17 januari. I Danmark, där försvarsrörelsen haft ett annat berättigande och andra följder än hos oss, voro afdelningarna VI till IX nästan helt uteslutna; likaså vid föredraget i Vetenskapsakademiens hörsal de yttranden (sid. 51–54), hvilka, på grund af stadgarna för salens upplåtande, icke där kunde medtagas. Det sista föredraget blef hållet den 23 januari på anmodan af och i *Samfundet för befrämjande af ett naturenligt lefnadssätt.*

Tiden har icke medgifvit en väl behöflig formell utarbetning af de fritt hållna föredragen. Deras redigering för trycket har väsentligen bestått i att medtaga de moment, som genom den begränsade tiden för de muntliga föredragen i dessa måste uteslutas.

Utan att afvakta den bebådade tryckningen af dessa föredrag, har signaturen *–d* angripit dem i Stockholms Dagblad för den 30 januari.

Föredragen själfva är det enda svar *allmänheten* behöfver, för att bilda sig en mening om värdet af de synpunkter, jag å ena, och min angripare å andra sidan framhållit. Till min motståndarinna – sakkännedomen om det som angripes och skärpan af det som bevisas röja nämligen ett fruntimmer – har jag endast att uttala min tacksamhet för en angenäm stund. Ty näst efter glädjen att bli förstådd af dem, hvilkas omdöme man aktar, står onekligen nöjet att vara oförstådd af de öfriga.

* * *

Innan jag i allmänhetens händer lämnar dessa föreläsningar, vill jag betona: att de icke framträda med anspråk att allsidigt belysa eller utreda det stora ämne, de beröra. Deras enda syfte har varit att väcka kvinnorna till själfpröfning i deras egen lifsfråga.

Att detta i någon mån lyckats, därom har jag under de sista veckorna blifvit förvissad. Samtidigt skulle jag själf haft tillfälle att stadga min mening i ämnet, ifall icke mitt framträdande just varit grundadt på en, genom mångsidiga erfarenheter vunnen, öfvertygelse.

Arbetschefer hafva bekräftat det kvinnliga arbetets underlägsenhet ur affärsmässig synpunkt. Kvinnliga studenter och kandidater hafva intygat de missräkningar, med afseende å personlig utveckling, som det nuvarande undervisningssystemet beredt dem. Utåt arbetande hustrur hafva omtalat sitt självförakt, när de funnit hur illa de skött sina båda arbetsområden. Man har framhållit de abnormiteter och excentriciteter, som den frigjorda men missriktade kvinnokraften i de stora kulturlanden förfaller till o. s. v. Betydelsefullast är dock, att erfarna läkare sagt sig hafva funnit, att kvinnorna fysiskt och etiskt degenerera genom öfveransträngning vid studier eller olämpliga yrken, samt genom sitt mot kvinnonaturen allt mera stridande lefnadssätt.

Men detta lefnadssätt hafva de nutida ekonomiska förhållandena i förening med den missriktade likställighetssträfvan framkallat.

Till alla dem, som sålunda, medelbart eller omedelbart, delgifvit mig sina erfarenheter, uttalar jag härmed mitt tack å den stora saks vägnar för hvilken jag talat.

Till slut ännu ett: Dessa föredrag äro riktade till öfverklassens kvinnor, emedan det är från dessa emancipations-rörelsen utgått och hos dem, dess idéer stelnat till dogmer.

Underklassens kvinnor äro på ett helt annat sätt vakna för kvinnofrågans samband med den sociala frågan, fredsfrågan m. m. Men dessa, af en ofullständig bildning och tunga arbetsbördor hämmade, kvinnor, äro icke skickade till ledare, när det gäller att föra kvinnosaken in på nya banor.

Stockholm den 4 februari 1896.

Ellen Key.

* * *

Noter

1)

Se bland annat *Revy 1886.*

2)

Professor Harald Hjärne (se *Svensk Tidskrift* 1892).

3)

Se *Nationernas sammanväxning, Utvecklingsanarki* med flere arbeten af Gustaf Björklund.

4)

Björnstjerne Björnson: *Fred*, oratorium.

5)

Se artikeln *Berta von Suttner* (i Dagens krönika 1891).

6)

Laura Marholm; *Wir Frauen und unsere Dichter.*

7)

Max Dressler: *Preussische Jahrbücher.* Jan. 1895.

8)

I förbigående sagdt, är det betecknande för nutidens vana att bedöma bruket af kvinnokrafter endast efter den insats de göra på häfdvunna, manliga banor, att när en kvinna, fru Tenow – drifven af sin moderlighetskänsla, af deltagande för onödiga lidanden – uppträdde emot vissa företeelser i den nuvarande sjuk- och hälsovården, då beklagade många detta som en skada för »kvinnosaken».

9)

Det här antydda förslaget, som jag redan 1876 framställde i en artikel: *Småbarnslärarinnor för hem och skolor* (se Tidskrift för Hemmet) lärer, enligt hvad någon upplyst mig om efter mitt föredrag, redan hafva börjat realiseras i Finland.

10)

Handarbetets vänner; fröken Selma Giöbels Svenska konstslöjdsmagasin och ännu andra.

11)

Såsom nutida exempel kunna från Stockholm framhållas fröken S. Gumælius' annonsbyrå, fröknarna Lundins syatelier och några andra.

12)

1889 föreläste jag i Göteborg om »kvinnliga arbetsområden», då trädgårdsskötseln lifligt anbefalldes i kvinnornas åtanke; 1890 skref fröken Anna Roos (Alfaro) en varm artikel i Dagny om samma sak, och Fredrika Bremer-förbundet – hvars stiftarinna, fru Adlersparre, lifligt intresserade sig för den kvinnliga trädgårdsskötseln – utsatte ett studiestipendium till kvinnliga trädgårdselever o. s. v.

13)

Se *Brittiska ströftåg* af Gustaf F. Steffen.